

K POČÁTKŮM HRADU LANDŠTEJNA

VLADISLAV RAZÍM

ÚVOD

Hrad Landštejn (okres Jindřichův Hradec) leží v jihovýchodním cípu Čech, při historických hranicích s Moravou a Dolním Rakouskem. Nejen strategicky významná pohraniční poloha je však příčinou badatelské pozornosti již od 19. století. Landštejn patří k našim nejrozsáhlejším hradům složitěho stavebního vývoje, jeho jádro se dvěma hranolovými věžemi a mohutnou obvodovou hradbou je výjimečnou pozdně románskou stavbou. Bezprostředním západním sousedem hradu, na opačné straně hlubokého potočního údolí, je drobná osada Pomezí (německy Markel, Markl), s románským kostelem sv. Jana Křtitele (obr. 1–6). Doba a okolnosti vzniku hradu a Pomezí, jejich stavební podoba v době románské a jejich původce, stejně jako jejich vzájemný vztah, představují hned z několika hledisek důležité otázky, které výrazně přesahují samotné úzké prostředí lokality a jsou významnou součástí problematiky vývoje českého státu na rozhraní raného a vrcholného středověku.¹⁾

Cílem tohoto příspěvku je shrnout a revidovat dosavadní odpovědi na uvedené otázky a prezentovat nové dílčí poznatky a interpretace, které umožňují zúžit dnešní značný rozptýl diskuse, jež se v posledku dostala do „patové“ situace; namísto argumentů se opakují stará, nebo předkládají nová, ale nepodložená tvrzení. Z tohoto pohledu je problematika románského Landštejna významná také metodicky.²⁾ Rámcová shoda v současnosti panuje pouze v době vzniku hradu a kostela v Pomezí. Charakter zdí, fragmenty jeho povrchové úpravy a skromně se uplatňující ar-

Obr. 1: Landštejn. Celkový pohled na hrad od severozápadu z roku 1847, v popředí kostel sv. Jana Křtitele v Pomezí s okolní zástavbou, valem a příkopem (kresba F. A. Heber, rytina J. Richter, v: F. A. Heber, o. c. v pozn. 21, za s. 118.

chitektonické prvky umožňují klást jejich výstavbu zhruba na přelom 12. a 13. či do průběhu 1. poloviny 13. století.³⁾

ROMÁNSKÝ LANDŠTEJN V PÍSEMNÝCH PRAMENECH

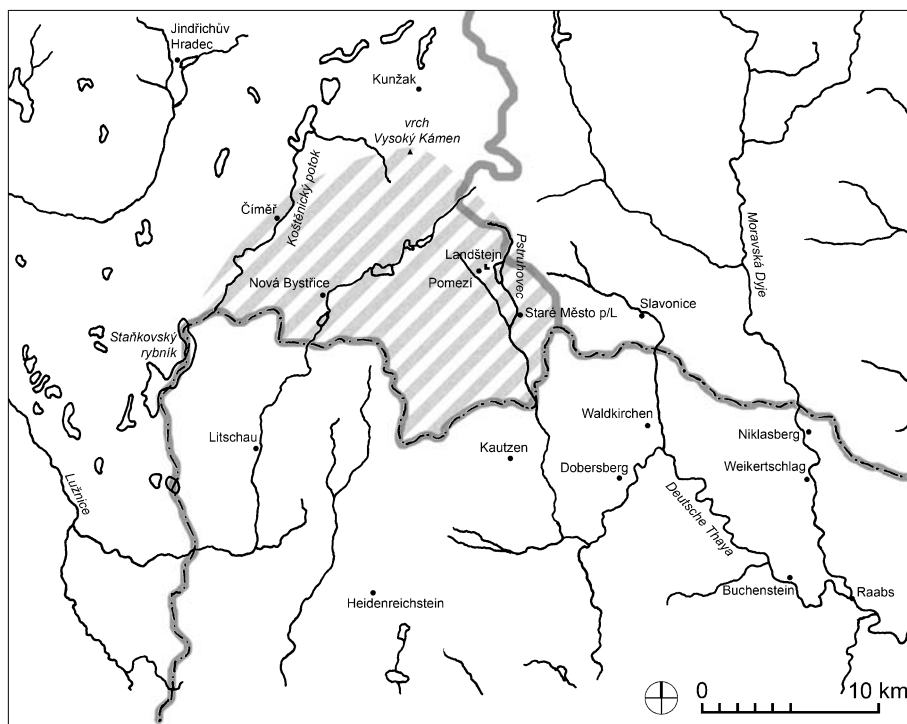
Jméno Landštejn se v písemných pramenech poprvé objevuje k roku 1231 v predikátu blíže neznámého Hartlieba, svědčícího na listině, již dcera Wicharda II. z Zöbingu Margareta se svým manželem Karlem z Gutratu potvrzuje johanitům z Mailbergu dřívější dar několika drobnějších statků v dolnorakouském Harrasu.⁴⁾ Hned rok na to nejspíše vznikl přesně nedatovaný záznam v urbáři pasovského biskupství, který prozrazuje, že Wichardovi z Zöbingu bylo biskupem někdy předtím postoupeno patronátní právo a vy-

1) Souhrn literatury k Landštejnu a Pomezí srov. v: T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha 2000, s. 320 a 442; T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky*. Praha 2002, s. 55; T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 2*. Praha 2005, s. 56; T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 3*. Praha 2008, s. 66.

2) V tomto příspěvku se zabýváme pouze románskou fází stavebněhistorického vývoje hradu. Rakouské bádání dosud Landštejnu věnovalo minimální pozornost. To bylo také důvodem výzvy Thomasi Kühnreiterovi, badateli o dolnorakouských hradech, aby toto dlouhé mlčení prolomil. Výsledkem je jeho příspěvek, publikovaný rovněž v tomto čísle *Průzkumů památek*: T. Kühnreiter, *Der Gründungsbaubau der Burg Landštejn. Überlegungen zur zeitlichen Einordnung aus bauhistorischer Sicht*, *Průzkumy památek* 18, č. 1, 2011, s. 71–84.

3) Srov. zejm.: J. Kuthan, *Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století*. České Budějovice 1977, s. 68–73, 204–211; J. Muk – L. Lancinger, *Pomezí. Kostel sv. Jana Křtitele, stavebněhistorický průzkum*, SÚRPMO Praha 1990, rkp.; A. Merhautová, *Raně středověká architektura v Čechách*. Praha 1971, s. 195; T. Kühnreiter, o. c. v pozn. 2.

4) Národní archiv Praha, Archiv českého velkopřevorství maltézského řádu, i. č. 1260. Na existenci této listiny teprve nedávno upozornil L. Jirásko, *Landštejn na prahu vrcholného středověku*, in: *Země koruny české, regionální řada Jindřichův Hradec: Rudolfínské a jiné inspirace*, Praha 1997, s. 23–25., ale bez její citace. Celé znění listiny nedávno na internetu zpřístupnila: D. Weltin, *Studien zur Geschichte der Johannerkommende Mailberg*, nepublikovaná diplomová práce, Universität Wien 2007.

Obr. 2: Mapa okolí Landštejna s vyznačením zeměpisných názvů zmiňovaných v textu. Čerchovanou čarou dnešní státní hranice mezi ČR a Rakouskem, plnou šedou čarou česko-moravská hranice před rokem 1949. Šrafovaná plocha představuje přibližné území, které mezi rokem 1179 a zhruba 3. čtvrtinou 13. století patřilo k Rakousku (kresba D. Razím, k tisku připravil V. Tuřil).

birání desátku v kostelech v (Nové) Bystrici, Landštejně a několika dalších.⁵⁾ Následující zmínka o Landštejně je z roku 1249, kdy se spolu s několika rakouskými lokalitami jmenuje v odkazu Kunhuty z Wasserburgu biskupství ve Freisingu.⁶⁾ V žádné ze zmíněných písemností se neuvádí druh lokality či stavby, jen v zápisu k roku 1232 se zmiňuje kostel.

ÚZEMNÍ PŘÍSLUŠNOST ROMÁNSKÉHO LANDŠTEJNA

Územní příslušnost Landštejna ve sledované době prozrazuje uvedená listina z roku 1249, zmiňující Raabs, Weikertschlag, Heidenreichstein a Landštejn („Landestein“) „in Austria“, tedy v Rakousku. Zdůraznění názvu země bylo v dané souvislosti potřebné, neboť Kunhuta odkazovala freisingkému biskupství také majetek v Bavorsku.

Jak se stalo, že Landštejn roku 1249 neležel v Čechách, ale v Rakousku, poměrně spolehlivě dokládá několik písemných pramenů, literaturě již dobře známých. Kolem poloviny 12. století nabýval na intenzitě kolonizační tlak ze strany rakouského vévodství na zalesněné pohraniční území, mimo jiné také v tzv. Vitorazsku na nejhořejší Lužnici a Německé Dyji. Po založení cisterciáckého kláštera ve Zwettlu Kuenringy roku 1138 to prozrazuje zejména dar hraběte Konráda z Raabsu johanitům z dolnorakouského Mailber-

ku roku 1175. Rytíři od Konráda dostali část jeho zdejšího majetku kolem říčky Bystrice, mezi statky jistého Oty, Albera a Gotfrýda (*videlicet inter Ottonem et Alberonem et Gotefridum circa amnem rapidissimum qui dicitur Vistriz*), tedy zhruba kolem dnešní Nové Bystrice.⁷⁾

Kolonizace postupně narušovala odvěkou pohraniční funkci hvozdu, až zasáhla části krajiny, které český kníže pokládal za součást své země. Vyvolala pustošivou válku, jejímž vyvrcholením byl známý rozhodčí soud císaře Fridricha I. Barbarossy na chebském sněmu začátkem července 1179. Říšský vládce tehdy stanovil hraniční linii mezi Rakousy a Čechami, která byla dána spojnici zeměpisných pojmů, jež se v latinsky psané listině, přístupné v českém diplomatáři, nazývají *mons, qui dicitur altus*, říčky Schremelize a Lunsenize, brod u Segor, řeka Gestice, místo Vgrueb. O přesné identifikaci těchto názvů a vedení nové hraniční linie proběhla dlouhá diskuze, která se pak ustálila na názoru,

že hranice procházela zhruba mezi dnešním Staňkovským rybníkem, Číměří a vrchem Vysoký kámen (738 m n. m.) jižně od Kunžaku, tedy přibližně v souladu s Kostěnickým potokem. Vysoký kámen (něm. Markstein) tak lze pokládat za tehdejší, nově stanovené česko – moravsko – rakouské trojmezí.⁸⁾ Průběh moravsko-rakouské hranice listina zjevně neřeší, velmi pravděpodobné je však její přibližné ztotožnění s později doloženým průběhem česko-moravské historické hranice, táhnoucí se zde zhruba od Vysokého kamene směrem k jihovýchodu Vysokokamenskou vrchovinou, jež odděluje Landštejnskou kotlinu od Dačické kotliny.⁹⁾ Cenným vodítkem je vedle uvedené listiny z roku 1249 také historická příslušnost farních kostelů v Nové Bystrici, Landštejně a Starém Městě pod Landštejnem k pasovské diecézi (obr. 2).¹⁰⁾

DALŠÍ PÍSEMNÉ PRAMENY LANDŠTEJNSKA DOBY ROMÁNSKÉ

O tom, co se na daném území dělo po roce 1179, vypovídají písemné prameny opět velmi skromně. Kolonizační

7) K identifikaci říčky Bystrice L. Jirásko, Vývoj česko-rakouské hranice na Novobystřicku do 15. století, Jihočeský sborník historický 46, 1977, s. 8–24, zvl. s. 11.

8) Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (dále CDB) I., ed. G. Friedrich, Praha 1904–1907, č. 291, s. 257–260; srov. L. Jirásko, o. c. v pozn. 7, s. 8–14.

9) Srov. L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, mapová příloha č. 11; L. Hosák, Moravsko-rakouská hranice v středověku, Časopis Společnosti přátel starožitností LXVIII, 1960, č. 2, s. 68–80; J. Schulz, Vývoj českomoravské hranice do 15. století, Historická geografie 4, 1970, s. 52–79, map. příl. 11 a 12. Důležitý je uvedenou literaturou zdůvodněný poznatek, že Kunžak patřil ve středověku k Moravě, jejíž hranice zde tedy probíhala západněji, než tomu bylo později.

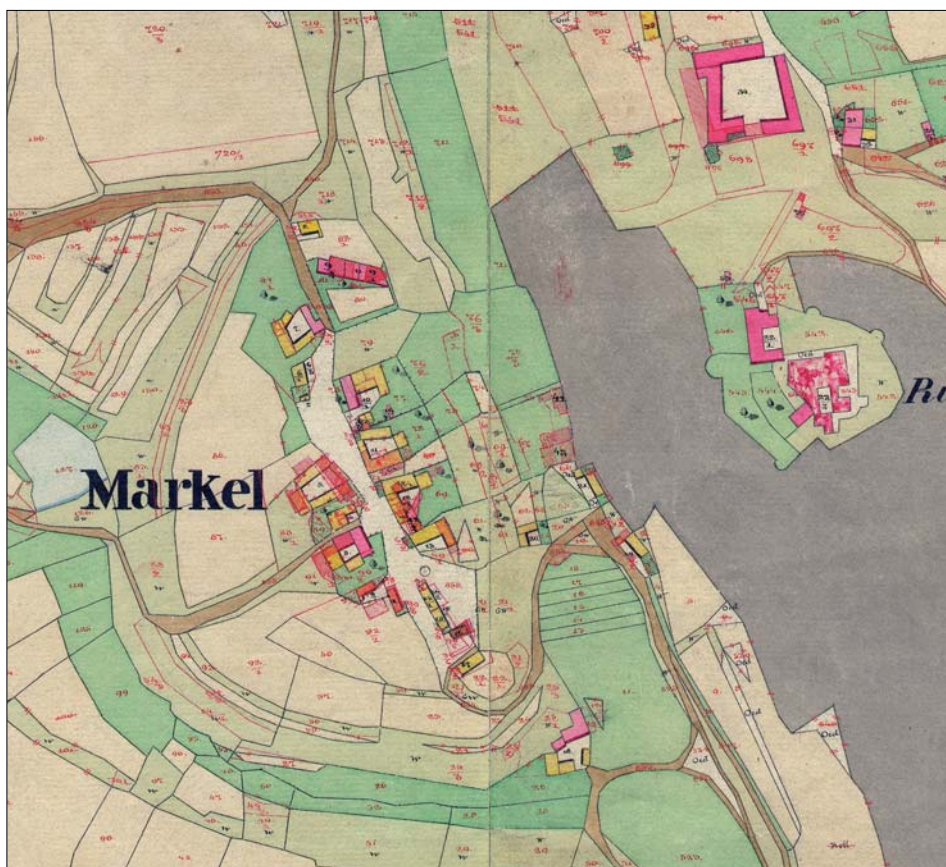
10) Kostely byly koncem 14. století příslušné ke steinskému děkanátu. Srov. např.: L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1976, s. 16.

5) A. Maidhof, Die Passauer Urbare. Veröffentlichungen des Instituts für ostbairische Heimatforschung, Passau 1933, Band I, s. 302–303. K tomu v naší literatuře nejpodrobněji a s příslušnými odkazy: L. Jirásko, Ke kolonizaci jihovýchodních Čech v předhusitském období, Jihočeský sborník historický 45, 1976, s. 14–25, zvl. s. 15; L. Jirásko, Osídlení Novobystřicka v předhusitském období, Historická geografie 17, 1978, s. 209–272, zvl. s. 212.

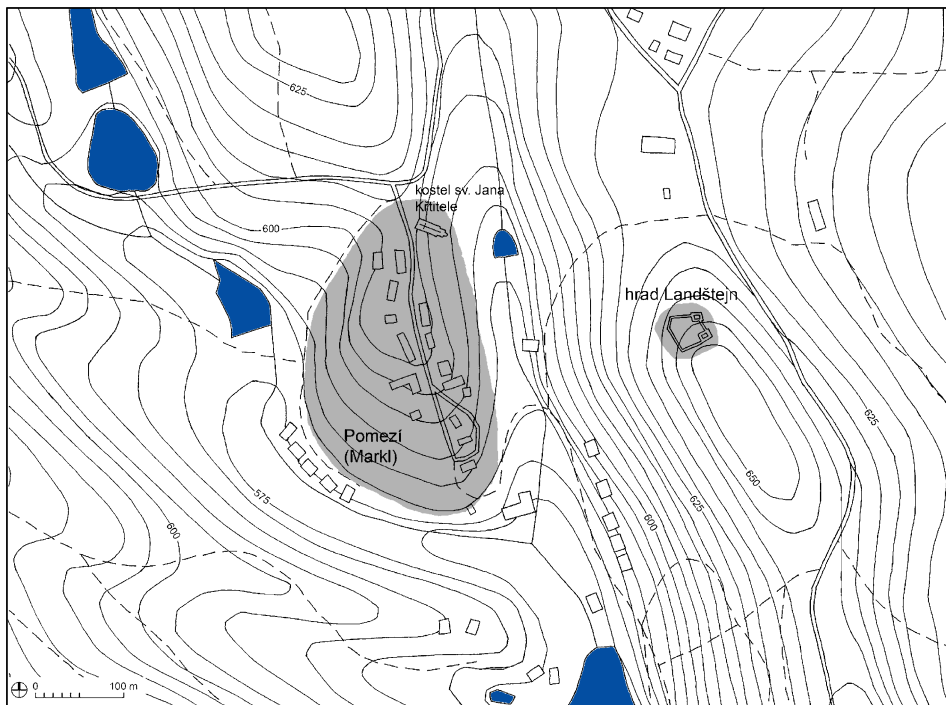
6) Srov. L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, s. 237.

a osídlovací proces zřejmě nabyl na síle, neboť bylo třeba předemšlé územní zisky všestranně zajistit, vznikl prostor k soupeření aktivních účastníků. Zpočátku se na něm podílely zejména pasovské biskupství, hrabství Raabs (česky Rakousy) a ministeriální rod z Zöbingu, méně již mailberští johanité.¹¹⁾

Hrabství Raabs, zaujímající v rámci babenberského vévodství důležité a do jisté míry svěbytné postavení, zabíralo koncem 12. století prostor nejen kolem stejnojmenného hradu, ale také západně od něj, s přesahem na dnešní české území. Konkrétní skladbu jeho statků lze však rekonstruovat jen zčásti, z pozdějších pramenů.¹²⁾ Roku 1192 rod hrabat z Raabsu, zároveň držitelů norimberského purkrabství, vymřel po meči. Hrabství přešlo na dvě dcery Konráda II. z Raabsu, které si je rozdělily. Starší Sofie, provdaná za Fridricha III. z Hohenzollern, získala – obecně řečeno – východní část se sídelním Raabsem, zatímco mladší Agnes, jejíž mužem se stal Gebhard II. z významného bavorského rodu z Hirschberku, část západní. Přesnější rozsah obou dílů dnes však nelze stanovit, konkrétní místní jména známe jen zčásti. Sofie se starším synem prodala svoji část vévodovi Leopoldovi za značnou sumu dvou tisíc marek stříbra, na základě rozboru písemných pramenů nejspíše na podzim roku 1200.¹³⁾ Tak Hohenzollernové ukončili svůj majetkový vztah k rakouské zemi. Zeměpanský urbář zachycuje některé statky této nové držby, které ležely v okolí Dobersberku a Kautzen, jižně od Slavonic a Landštejna na dnešním rakouském území.¹⁴⁾ Z hlediska rozdělení raabského

Obr. 3: Pomezí (Markel) a hrad Landštejn (vpravo) na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1828 (Zeměměřický úřad Praha).

Obr. 4: Vrstevnicová mapa s přibližným vyznačením rozsahu opevněného městečka Pomezí (Landštejna) a hradu Landštejna v době kolem poloviny 13. století (kresba D. Razím, k tisku připravil V. Tůtr).

11) K tomu nejpodrobněji a s příslušnými odkazy: L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978.

12) K hrabatům z Raabsu srov. zejm.: K. Lechner, Die Grafschaft Raabs, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21, 1928, s. 77–111; K. Lechner, Die Babenberger: Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. Wien – Köln – Weimar 1985, s. 209–210; R. Zehetmayer, Reichsunmittelbare Gebiete im Herzogtum Österreich (13.–15. Jahrhundert), in: W. Rosner ed., Österreich im Mittelalter, Bausteine zu einer revidierten Gesamtdarstellung, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 26, St. Pölten 1999, s. 67–96, zvl. s. 84–85.

13) K. Lechner, o. c. v pozn. 12, 1928, s. 82, cituje z pozdějšího, ne zcela spolehlivého zeměpanského urbáře: Der herzog Liupolt chouft wider den burgraven von Nurenberch unt sin muter die grafschaft ze Ragtz unt den marcht unt daz dar zu gehort, imbe zuwa tusend march silbers.

14) Ibid., s. 86–92.

Obr. 5: Pomezí. Celkový pohled na dnešní vesničku z jižní věže hradu Landštejna. Vpravo areál kostela sv. Jana Křtitele (v popředí kostela archeologicky obnažené zbytky „hradu“, vpravo kamenná hradba, val a příkop; foto autor, 2006).

hrabství mezi dvě dědičky je zajímavá zmíněná listina z roku 1249, již hraběnka Kunhuta z Wasserburku, dcera Gebharta a Agnes z Hirschberku, odkazuje freisingskému biskupovi své statky v *Ragz, Wikartslage, Heidenreichstein und Landestein in Austria*.¹⁵⁾ Zatímco Heidenreichstein leží v „západní“ části někdejšího hrabství a má později prokázané vztahy k Litschau, ležely Raabs a Weikertschlag ve „východní“ části, patřící v té době k zeměpanskému majetku. Jako obvykle tedy nemůžeme ono rozdělení chápat jen teritoriálně, ale především jako mozaiku různých velkých statků, jež Hirschberkové a vévoda drželi převážně na té či oné zeměpisné straně, zároveň však v menší, blíže neznámé míře také na straně opačné. Konkrétně v případě Landštejna tedy nemáme doklad o tom, že k roku 1249 celý patřil Hirschberkům, majetkový vztah zde mohl mít také vévoda a případně i jiné subjekty.

Z těchto dalších subjektů máme vedle pasovského biskupství informace zejména o rodu z Zöbingu-Kuenringu, patřícímu k nejmocnějším ministeriálům hrabat z Pernegu, který již roku 1188 získal patronátní právo k farním kostelům v Nové Bystrici, Waldkirchenu a Kirchbergu (dnes Niklasberg) od pasovského biskupa, což nasvědčuje významné angažovanosti v pojednávaném prostoru. Z již zmíněné písemnosti téhož biskupství nejspíše z roku 1232 vysvítá, že stejný vztah získali Zöbingové také přímo ke kostelu v Landštejně. Někjaký poměr Zöbingů k Landštejnu naznačuje rovněž uvedená listina z roku 1231, budeme-li svědka Hartlieba právem pokládat za člověka spjatého s tímto místem. Zöbingové měli nemalé majetky v Dolním Rakousku, s jedním z předních sídel ve zmiňovaném Weikertschlagu, který v predikátu užívali od roku 1178. Rozsah jejich držav a doložených fojtských práv na Landštejnsku je však nejasný.¹⁶⁾ Za prokázané lze považovat skutečné

vlastnictví vsi Bystřice (dnešní Nová Bystřice), vlastnický vztah k Landštejnu však jistý není. Zöbingové zjevně byli leníky pasovského biskupa a – soudě podle výše nastíněných majetkových poměrů v kraji – také hrabat z Raabsu a jejich nástupců. Vymřeli po meči roku 1232 a jejich majetky se rozpadly. Jak již bylo uvedeno, získala díl dcera Wicharda z Zöbingen Margareta se svým mužem Karlem z Gutratu, salzburským ministeriálem.

Také v dalších desetiletích jsou písemné zprávy o sledované oblasti velmi kusé. V letech 1256 a 1259 se v pramenech objevuje Oldřich (Ulricus) z Landštejna, a sice v postavení svědka donace pro johanitskou komendu v Mailberku a ručitele prodeje jistého statku kláštera ve Zwettlu. V dosavadní literatuře převládá názor, že Oldřich byl některým z Vítkovců, k rozhodnutí však dosud chybí podrobný rozbor písemných pramenů, a to rovněž k otázce Oldřichova majetkového vztahu k Landštejnu.¹⁷⁾ V té době již v oblasti upevňoval svou faktickou moc český král Přemysl Otakar II., který se po vymření Babenberků v roce 1246 stal na počátku 50. let 13. století rakouským vévodou. Novému rozložení sil museli ustoupit dědicové hrabat z Raabsu, jejichž někdejší majetek získává roku 1260 od Přemysla v léno Vok z Rožmberka,¹⁸⁾ a záhy se zde objevují i další Vítkovci. Po pádu přemyslovské moci v Rakousích se Rožmberkové museli roku 1282 raabského hrabství vzdát, ale Novobystřicko a Landštejnsko přesto zůstaly Vítkovcům, a tak se staly součástí českého státu. Hrad Landštejn byl napříště sídlem jedné z jejich větví.¹⁹⁾

16) K rozsahu majetku Zöbingů srov.: L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, s. 214; v poslední době přehledně a s konkrétními stavbami: E. Kerschbaumer (ed.), *Bekanntes und Unbekanntes rund um Raabs*, Raabs 2009, s. 88–89.

17) Podrobně k tomu zejm. L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, s. 237–239 a tam cit. liter.

18) CDB V/1, ed. J. Šebánek – S. Dušková, Praha 1974, č. 231, s. 359–360.

19) Srov. např.: L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, s. 238–241.

15) Srov. pozn. 6; K. Lechner, o. c. v pozn. 12, 1928, s. 91.

Obr. 6: Pomezí. Pohled na severní část někdejšího městečka od severozápadu. V popředí, za světlým pruhem pozemku, je dobře patrný bývalý příkop (dnes částečně využitý jako úvozová cesta) a nad ním val patrně středověkého opevnění. V pozadí areál kostela sv. Jana Křtitele a hrad, oddělený hlubokým údolím. Zcela vlevo násep silnice z Landštejna na Novou Bystřici (foto H. Zatloukal, asi 30. léta 20. století, archiv NPÚ ÚP).

K osudu Pomezí chybějí přímé prameny. Od dokladu existence zdejšího kostela patrně k roku 1232 můžeme jen odhadovat další vývoj. Pravděpodobný je názor, že roli městečka časem převzalo blízké Staré Město pod Landštejnem, patřící k pasovské diecézi, ale v pramenech doložené až v průběhu 15. století.²⁰⁾ Relativně časněmu úpadku Pomezí nasvědčují poznatky o jeho opevnění, i když zatím fragmentární, podoba urbanistické struktury a románský kostel, který neprošel dalším vývojem.

NÁZORY NA STAVEBNÍKA HRADU LANDŠTEJNA

Známe-li na základě stavebního rozboru přibližnou dobu vzniku hradu Landštejna a víme-li z písemných pramenů, že v té době místo jménem Landštejn patřilo k Rakousku, není divu, že literatura donedávna řešila jen otázku, kdo z uvedených držitelů statků v daném území hrad nejspíše postavil.²¹⁾ Zatímco August Sedláček výstavbu hradu v podobě, již se zabýváme, chybně přičetl až závěru 13. století a J. V. Šimák rovněž až období, kdy Landštejnsko přešlo k Čechám,²²⁾ teprve Dobroslava Menclová ve své knize o českých hradech z roku 1972 dospěla k reálné dataci na základě soudobých metod stavebněhistorického a uměleckohistorického rozboru. Nesprávně však automaticky usoudila, že se prameny zmiňované jméno „Land-

štejn“ týká hradu. Zjednodušená byla její východiska také v otázce hradního stavebníka. Celé území přiznané po roce 1179 Rakousku autorka spojuje pouze s hrabaty z Raabsu a poté s jejich dědici pány z Hirschberku, kteří podle jejího názoru postavili hrad. Vodítkem se Menclová stal také výskyt kaple s obytným patrem v severní hradní věži, v určitých obměnách se vyskytující v Bavorsku a Horní Falci, kde Hirschberkové měli své hlavní sídlo. Menclová sice z pramenů nezjistila, kdy a za jakých okolností Hirschberkové rakouský majetek získali, odvozuje však, že se tak stalo až po roce 1200, neboť tento rod předtím přídomku podle hradu Hirschberka v Horní Falci neužíval. Příliš srozumitelná není úvaha, že nám právě tento fakt ulehčuje datování hradu Landštejna. Pomezí Menclová pokládá za opevněné podhradní městečko s kostelem, postaveným současně s hradem.²³⁾

Důkladněji se prameny a pracemi rakouských historiků o vývoji oblasti následně zabýval Jiří Kuthan, který upozornil na rozdělení hrabství Raabs po roce 1192 a na působení pánů z Hirschberku a Zöbingů. Usuzuje, že Zöbingové patrně ovládli statky na území od Weikertschlagu až na Novobystřicko. I když Kuthan upozorňuje, že Zöbingové byli k Hirschberkům jistě vázáni lenním vztahem, přisuzuje založení hradu Landštejna spíše Zöbingům. Přitom nevylučuje, že nákladná výstavba pokračovala i po vymření Zöbingů roku 1232, kdy se – podle jeho názoru – „Landštejn na čas stal bezprostřední součástí majetku pánů z Hirschberka“.²⁴⁾ Podobně jako Menclová, využívá také Kuthan v úvahách o stavebníkovi hradu výskyt kaple ve věži, konkrétně předpokládá vliv bavorského původu Hirschberků na Zöbingy. Vznik kostela v Pomezí autor spojuje

20) J. Muk – L. Lancinger, o. c. v pozn. 3; L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, zejm. s. 229–231.

21) Neuvádíme výčet všech prací (srov. pozn. 1), ale věnujeme se jen těm podstatným, prezentujícím názor na základě autorských poznatků. Podrobněji se Landštejnem jako první zabývá: F. Heber, *Böhmen Burg, Vesten und Bergschlösser VI.*, Praha 1848, s. 118–150.

22) A. Sedláček, *Hrady, zámky a tvrze království českého IV.* Praha 1885, s. 101–111; J. V. Šimák, *České dějiny I/5. Středověká kolonizace v zemích českých.* Praha 1938, s. 1140–1142.

23) D. Menclová, *České hrady I.* Praha 1972, s. 110–112.

24) J. Kuthan, o. c. v pozn. 3, s. 68–69.

Obr. 7: Pomezí. Dnešní stav severozápadní části obvodu někdejšího městečka. Vlevo bývalý příkop (dnes částečně využitý jako úvozová cesta), uprostřed pozemek odstraněného valu opevnění (relikt dochován v pozadí, vlevo od bílé značky; foto autor, 2006).

Obr. 8: Pomezí. Vnější val a příkop severně od kostela sv. Jana Křtitele (foto autor, 2006).

Obr. 9: Pomezí. Vnitřní strana mohutné kamenné hradby opevnění severně od kostela sv. Jana Křtitele (foto autor, 2006).

s řemeslníky působícími na hradě, sídliště však blíže necharakterizuje.²⁵⁾

Takřka současně s J. Kuthanem publikoval svůj historický rozbor pramenů k Landštejnsku Luděk Jirásko, který soudí, že Zöbingové byli vlastníky sídliště s kostelem v Pomezi a rozsáhlejších fojtských práv v této části země, a označil je za stavebníky Landštejna jako „fojtského“ hradu a nového správního a mocenského střediska jejich panství. Jméno hradu autor považuje za indicii blízkého průběhu státní hranice a Pomezí identifikuje jako hrazenou tržní osadu.²⁶⁾ Jak jsme již však naznačili, nelze přeceňovat rozsah skutečných vlastnických a fojtských práv Zöbingů, obojí je doloženo velmi fragmentárně, a proto také představa o výstavbě Landštejna jako „fojtského“ hradu a střediska panství může být zavádějící.

Značnou pozornost věnoval vývoji majetkových poměrů na Landštejnsku Luboš Lancinger v nepublikovaném stavebněhistorickém průzkumu hradu, který v roce 1980 zpracoval s Dobroslavem Líbalem. Ve vztahu k otázce, již se zde především zabýváme, zformuloval dosud nejobsáhlejší výklad, který zasluhuje delší citace bez zbytečných komentářů a doplňků. Upozornil na nejasnost územního rozdělení raabského hrabství po roce 1192 a na význam jména Landštejn, které „znamená jednoznačně zemský hrad, pevnost určenou k obraně země. Nelze si tedy představit, že by hrad takto nazvaný mohl stavět jednotlivý

feudál k zabezpečení své soukromé držby, pokud by tak nejednal z pověření panovníka. Proto by přicházeli v úvahu jen panovník český a rakouský, případně držitel hradu Raabs nebo jeho nástupce jako držitel svobodného říšského hrabství“. Lancinger připomíná obecně známé indicie dlouhého nezájmu českých panovníků o danou oblast, kontrastující s doloženými kolonizačními aktivitami z rakouské strany, a uvažuje dále takto: „Bylo již výše uvedeno, že českým panovníkům se k nějaké iniciativě na jižní hranici do konce 12. století nedostávalo sil. V podstatě to platí i pro počátek 13. století, kdy Přemysl Otakar I. byl až do roku 1212 plně angažován upevňováním svého nově nabytého postavení dědičného krále účastí v bojích německých vzdorokrálů, je-

25) Ibid., s. 72–73.

26) L. Jirásko, o. c. v pozn. 5, 1978, zejm. s. 216–218.

jichž jeviště bylo převážně ve středním a jižním Německu. Až do roku 1222 ho zaměstnal ostrý boj, o investituru s pražským biskupem Ondřejem, a ke srážce s rakouským vévodou Leopoldem se dostává až na sklonku své vlády roku 1226 pro blamáž v dynastické politice. Na Moravě dochází vskutku k posilování jižní hranice, lze uvést příklad hradu Jemnice. V případě zapojení Landštejna do tohoto kontextu bylo by třeba vysvětlit řadu rozporů. Zeměpanské hrady byly budovány systémem zemských robot blízkého obyvatelstva. Naskytá se otázka, jakým způsobem by český král při poloze hradu z Čech i Moravy špatně přístupné, v prostředí německém a převážně nepřátelském, mohl zajistit výstavbu tak rychlou, aby již po méně než pěti letech existovala farní osada, podle hradu pojmenovaná. Připustil by, aby fara v podhradí byla založena z jině než jemu podléhající diecéze? Strpěl by při ní vznik nároků leníka cizí státní příslušnosti a bylo by pro tohoto leníka jejich nabytí bezpečné a tudíž přitažlivé? Bylo by agresivní, kolonizační biskupství v Pasově, které nikdy nemělo s Čechami dobré styky, ochotno pro jejich vládce založit faru? Kdyby pak v místě byla farní osada starší, a tedy s jiným názvem, bylo by při svém postoji a při známé setrvačnosti církevní správy ochotno akceptovat název nový? Příslušnost do pasovské diecéze je doložena ještě roku 1377 (Lib. conf. III-IV, s. 63²⁷⁾) a v 15. století za Krajířů (asi 1429) s užší příslušností k děkanátu ve Steinu na Dunaji a se zařazením mezi nejbohatší benefícia v diecézi (MB XXVIII-2, s. 487²⁸⁾). Konečně je třeba takové založení porovnat s problematikou držby Vítkovců. Před rokem 1220 vzniká Jindřichův Hradec – patrně na místě staršího knížecího hradce – a záhy další hrady Vítkovců. Je znám osobní vztah Vítky z Prčic a jeho synů k užší přemyslovské rodině Vladislava II. a jeho synů Fridricha a Přemysla Otakara i velké diplomatické a vojenské zásluhy, oceněné udělením velkého komplexu jihočeského území. Byla však již v literatuře vyslovena oprávněná domněnka, že k volbě území nedošlo náhodně, nýbrž že rod takto panovníckému blízký měl jediným účinným prostředkem, vlastní kolonizační a opevňovací činností po vzoru rakouských feudálů, zabezpečit před nimi ohroženou oblast, a sehrát tak jejich úlohu na české straně. Kdyby tato domněnka odpovídala skutečnosti, ztrácel by osamělý předsunutý královský podnik logiku.

Až na posledního Babenberka Friedricha Bojovného (1230–46) nevyvíjeli poslední rakouští vévodové z tohoto rodu příliš aktivní politiku, a to ani v bojích o německý trůn, v nichž císařská moc od Barbarossovovy smrti (1190) silně poklesla. Vévoda Leopold VI. (1198–1230) měl s Přemyslem mírové styky, dokumentované výchovou Přemyslovy dcery Anežky na svém dvoře až do vzpomenuťého konfliktu z roku 1226. Pro výstavbu hradu z tohoto podnětu platí obdob-

27) Libri confirmationum III-IV, J. Emler (ed.), Praha 1879 (doplnil autor).
28) Monumenta Boica XXVIII-2, Monachii 1829 (doplnil autor).

Obr. 10: Pomezí. Kostel sv. Jana Křtitele, současný stav, celkový pohled od jihu (foto autor, 2006).

Obr. 11: Pomezí. Kostel sv. Jana Křtitele, současný stav, detail jednoho z dvou původních kruhových okének západního průčelí. V okolí okénka zbytky původní povrchové úpravy zdiva, se zřejmě provedenými kvádry vyřezanými v omítce (foto autor, 2006).

né výhrady o tempu výstavby, jaké byly uvedeny výše. Spíše však než o dalekosáhlé strategické koncepce šlo zde o lokální upevnění pohraničního hrabství a snad o tichou konfrontaci s rozvíjející se a sotva přehlédnutelnou činností Vítkovců na již málo vzdáleném opačném konci hvozdu. Zakladatelem mohl být jak vévoda Leopold, tak Gebhard z Hirschbergu, neboť nevíme, jak bylo hrabství roku 1192 děleno. Sotva si lze totiž tento akt představit s K. Lechnerem jako vytvoření dvou zaokrouhlených celků. Spíše šlo po feudálním zvyku o tříšť prolínajících se enkláv, jak je to ostatně znát roku 1249 z podílu hraběnky z Wasserburgu. S ministeriálem Wichardem z Zöbingu není třeba počítat; jeho zmínění v souvislosti s Landštejnem je jen běžnou hospodářskou záležitostí pasovského biskupství. Případně zde mohl fungovat jako purkrabí.⁴²⁹⁾

29) L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, Hrad Landštejn, stavebně-historický průzkum, SÚRPMO Praha 1980, rkp., s. 11–14; srov. též: A. Profous, Místní jména v Čechách II. Praha 1949, s. 479.

Obr. 12: Alt-Weitra (Dolní Rakousko). Kostel sv. Petra a Pavla, celkový pohled od jihovýchodu. Farní kostel významného hraničního a celního místa Kuenringů, jehož význam prudce poklesl po založení blízkého města Weitra na počátku 13. století. Typologicky kostel odpovídá kostelu v Pomezí, má jen relativně kratší loď a ne-se patro nad lodí a chórem (uvazuje se o obranném účelu nebo ubytovně poutníků) (foto autor, 1995).

Lancingerovým čistě historickým vývodům není mnoho co vytknout, kromě místy příliš sugestivního podání a zjednodušených soudů (zvláště pokud jde o vztah hradu a Pomezí). Zřejmě také přeceňuje nezávislost raabského hrabství,³⁰⁾ a tím také možnosti založení hradu Hirschberky, rovněž uvažovaná existence zeměpanského opevněného sídla v Jindřichově Hradci nebyla dodnes prokázána.³¹⁾ Z textu je zcela zřetelné, že autor nepochybuje o majetkovém propojení hradu Landštejna a Pomezí.

K tématu se L. Lancinger vrací po deseti letech ve stavebněhistorickém průzkumu kostela v Pomezí, který zpracoval společně s Janem Mukem. Připomíná roli Zöbingů kolonizujících krajinu z pověření hrabat z Raabsu a dochovaný kostel právem ztotožňuje se svatyní zmíněnou v urbáři pasovského biskupství patrně k roku 1232. V souvislosti s kostelem dále zdůrazňuje jeho zasvěcení sv. Janu Křtiteli, jež naznačuje spoluúčast johanitů, a skutečnost, kterou předtím připomenul L. Jirásko, že šlo ještě na konci 14. století o nejbohatší faru v děkanátu Stein. S odvoláním na právě probíhající archeologický výzkum Lancinger předpokládá, že „takto koncipovaná chrámová stavba a farní působnost byla určena mnohem významnějším sídelnímu celku, koncipované jako hrazené tržní středisko městského typu pro sousedící region, v jehož organismu musel být zahrnut i ministeriálův hrad jako sídlo správy.“

Dosavadní výsledky Lancingerem zmíněného archeologického výzkumu Pavla Břicháčka, který proběhl v kostele sv. Jana Křtitele v Pomezí a jeho nejbližším okolí, byly ve dvou příspěvcích předběžně, bez dokumentace nálezových situací, představeny v roce 1996. Podle této „základní informace“ (jak sám autor uvádí) byl v severovýchodní části ostrožny vybudován hrad, v jehož opevnění tvořeném kamen-

nou hradbou stál kostel, palác a další, provozní zděné objekty. Kamenné vývojové fázi z doby kolem roku 1200 nebo 1. čtvrtiny 13. století předcházela fáze dřevěná, doložená kůlovými jamami v jihovýchodním koutu kostelní lodě a pohřby narušenými románským zdívem. Dřevěné tehdy bylo také opevnění, k němuž zřejmě patřil zemní val. Pozdější kamenná hradba měla být přistavěna k vnitřní patě valu a prostor mezi oběma prvky dosypán zeminou. Tak na severní, šijové straně vzniklo mimořádně mohutné, 12 m široké hradební těleso, před nímž ještě kolem poloviny 13. století přibyl vnější příkop a val. Hrad byl součástí valem opevněné ostrožny. Hlubokým údolím mezi ní a hradem Landštejnem měla vést středověká zemská stezka.³²⁾ Archeologický výzkum, který pokračoval ještě v následujících letech, ne-

byl prozatím zpracován a podrobně publikován.

Předběžnou interpretaci archeologického výzkumu je následně ovlivněn další, jen stručný a bez poznámkového aparátu zveřejněný text L. Jirásky z roku 1997. Konstatuje, že pro hodnocení aktivit Zöbingů má zásadní význam objev „nevelkého středověkého hrádku“ v Pomezí, který začal být stavěn někdy po roce 1188. Nález tohoto sídla v Pomezí vedl autora k radikálnímu přehodnocení jeho dosavadního názoru na stavebníka stejnojmenného hradu na opačné straně údolí. Usoudil, že hrad byl českou protiváhou „rakouského hrádku“, zeměpanský původ autor znovu podporuje názvem Landštejn. Za důkaz pak pokládá listinu z roku 1231.³³⁾ Vznikla-li listina v zöbingenské záležitosti a jako svědek v ní vystupuje Hartlieb z Landštejna, je to pro autora „svědectvím o rezidenci dalšího, významného šlechtice v Landštejně, jenž podle jiných zpráv patřil v této době nepochybně Zöbingenům. Uvedenou situaci nelze vykládat jinak než jako souběžnou existenci dvou suverénních feudálních sídel v téže lokalitě již před rokem 1231 – zöbingenské turze v Pomezí a na protilehlé ostrožně situovaného hradu Landštejna“. Následně Jirásko upřesňuje, že šlo podle jeho názoru o hrad českého krále Přemysla Otakara I., jehož stavba začala nejspíše někdy po roce 1222, kdy se král po smrti markraběte Vladislav Jindřicha osobně ujal správy Moravy, aby vznikl nový opěrný bod v systému jihomoravské pevnostní linie.³⁴⁾

Autorův výklad je zjevně nepřijatelný, predikát „z Landštejna“ není dokladem dvou vzájemně nezávislých sídel, ale ani žádného konkrétního vlastnického vztahu či zdůrazně-

30) K tomu R. Zehetmayer, o. c. v pozn. 12.

31) K tomu V. Razím, Nad počátky hradů české šlechty, in: Archeologické rozhledy 56, č. 1, 2004, s. 176–214.

32) P. Břicháček, Pomezí (okr. Jindřichův Hradec) – výsledek I. etapy záchranného archeologického výzkumu, Castellologica bohémica 5, 1996, s. 41–46; P. Břicháček – J. Muk, Kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí – výsledky stavebně historického a archeologického výzkumu, Průzkumy památek III, 1996, č. 1, s. 55–64.

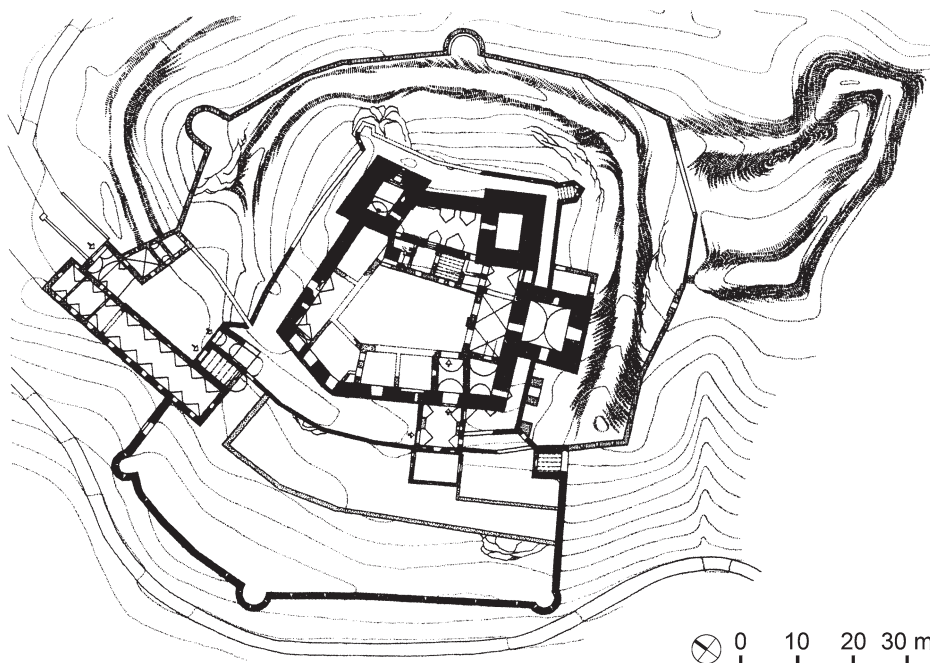
33) Srov. pozn. 4.

34) L. Jirásko, o. c. v pozn. 4.

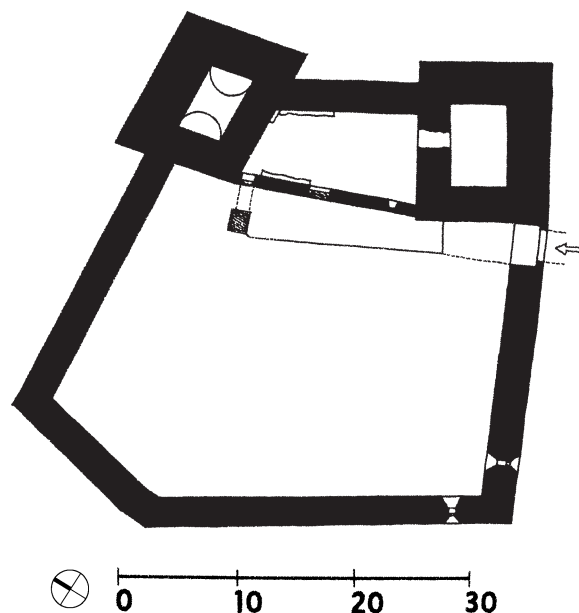
ného Hartliebova významu.³⁵⁾ Obsahově nepříliš důležitá listina uvádí Hartlieba v řadě svědků na čtvrtém místě (*dominus Hainricus de Rore, frater Shroto, Hermannus notarius, Hartliebus de Landesstaine, Liephardus, Woluelinus Clvop[an]ii, Albertus Gogeman, Vlricus de Ibs et frater eius Hainricus, Otto Mannelo et alii quam plures*), přičemž skutečně významnější postavení lze bez většího rizika přisoudit patrně jen prvnímu z nich – Jindřichovi z Rore. Nejspíše byl členem hornorakouského rodu z Rohr, patřícího do ministeriálního okruhu bavorských vévodů a někdy od závěru 12. století také vévodů rakouských.³⁶⁾ Hartleb z Landštejna mohl být zejména „úředníkem“ (např. purkrabím, rychtářem atp.), a to s funkčním vztahem jak k Pomezí, tak k hradu.

Zůstává otázkou, nakolik Jiráskovo zásadní přehodnocení názoru na původ stavebníka hradu Landštejna ovlivnilo další autory, neboť jsou velmi střídmi v odkazech na prameny a literaturu. Nesporný je naproti tomu vliv předběžně zveřejněného archeologického výzkumu P. Břicháčka. Již v roce 1995 prezentoval Tomáš Durdík názor, že, „jak již název napovídá, je Landštejn královským hradem z počátku 13. století, založeným na neklidné česko-rakouské hranici, přímo proti staršímu rakouskému hradu v Marklu (dnes Pomezí).“³⁷⁾ Stejný názor pak autor bez jakéhokoli zdůvodnění a odkazu vyjádřil ještě několikrát.³⁸⁾

Pozoruhodná je však zejména proměna názoru zpracovatelů stavebně historického průzkumu hradu. Přestože se ve svém krátkém příspěvku z roku 2000 odvolávají na archivní rešerši (Lancingerovu) vlastního nepublikovaného elaborátu z roku 1980, neuvádějí žádné odkazy a pouze stručně konstatují: „Není přijatelný původní názor Jiráskův, že stavebníkem byli Zöbingové (autoři zjevně nevěděli o Jiráskovu příspěvku z roku 1997). „Zöbingskou“ variantu však překvapivě odmítají tvrzením, že místo, kde stojí Landštejn, tehdy „nebylo dotčeno kolonizací“, a podávají výčet vesnic s českými názvy, ovšem zcela bez ohledu na to, že jsou v pramenech doloženy podstatně později. Landštejn prý „představuje jakýsi koncový bod tohoto osídlení“ a není reálné, že by Zöbingové stavěli nový hrad jako středisko svého panství na jeho nejzazším okraji, „v bezprostředním sousedství českého osídlení“. Dále zdůrazňují, že „velikost

Obr. 13: Landštejn. Celkový plán hradu s dodatečnými úpravami jeho jádra a pozdně gotickým vnějším opevněním (podle D. Menclová, o. c. v pozn. 23, díl II., s. 483).

Obr. 14: Landštejn. Rekonstrukce románského jádra hradu (podle D. Menclová, o. c. v pozn. 23, s. 108).

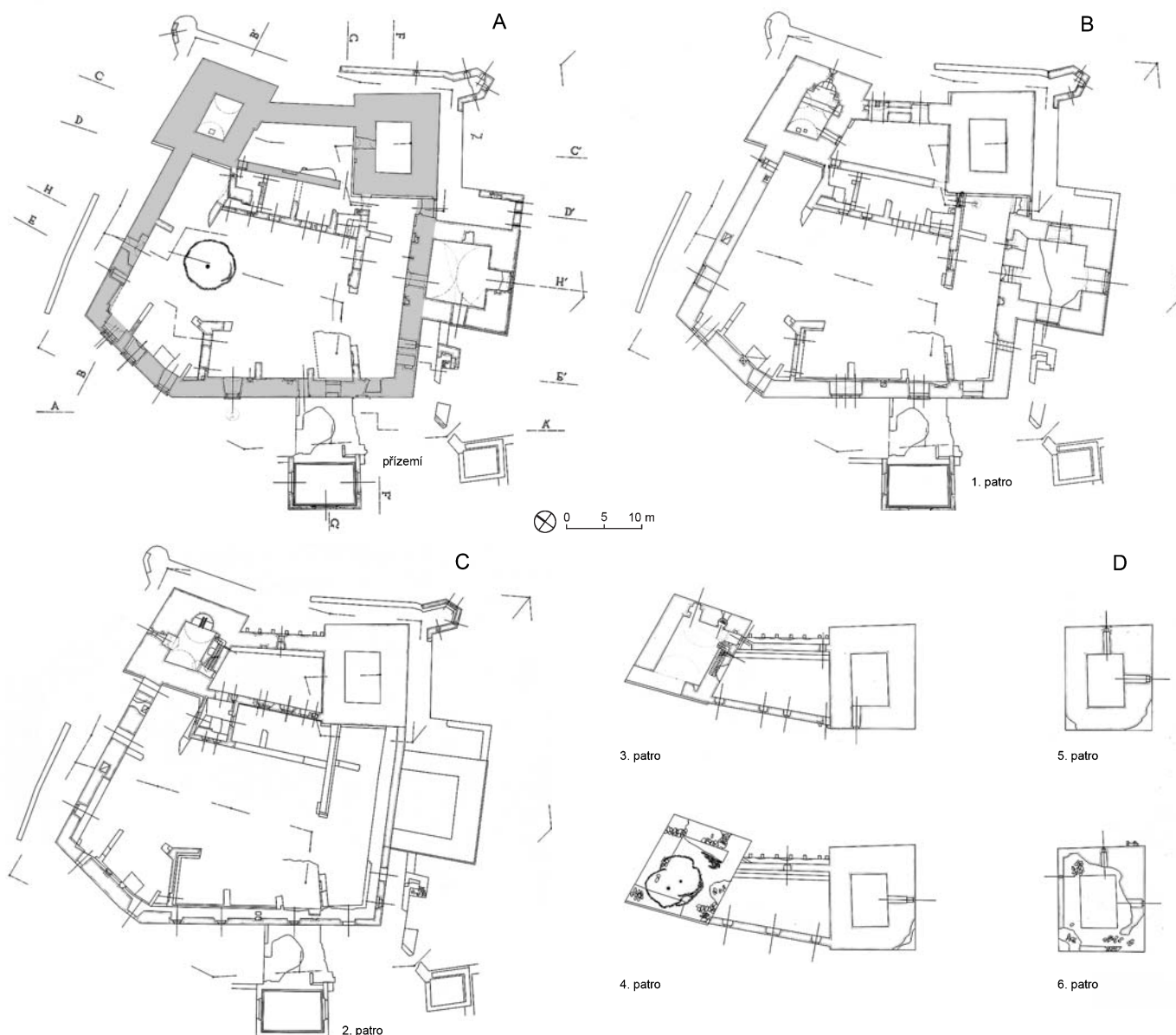
a monumentalita románského hradu předem vylučuje, že by jeho stavebníkem mohl být nějaký rakouský pán“, což prý nepřipouští ani jméno hradu Landštejn, které Profous vykládá jako „hrad na obranu země“. Přitom „z tohoto hlediska můžeme předem vyloučit rakouské Babenberky, u nichž je založení velké románské pevnosti v tak odlehle a vzdálené končině velmi nepravděpodobné i nelogické. Zbývají tedy Přemyslovci, kteří po převahu doby rodového panování pečovali důrazně a systematicky o obranu hranic. Jméno Landštejn vzbuzuje jistou paralelu s hradem Königstein, na severu země v dominantní poloze nad Labem, nyní v Sasku. Podhradní městečko má ve znaku českého korunovaného lva“. K původu hradu podle autorů promlouvá také „celková dis-

35) K vypovídací hodnotě predikátů srov. např.: J. Žemlička, *Počátky Čech královských 1198–1253*. Praha 2002, s. 369–371; V. Razím, o. c. v pozn. 31.

36) K rodu z Rohr srov.: W. Neweklowsky, *Burgengründer – Uradelige Familien aus Oberösterreich* (I), in: *Oberösterreichische Heimatblätter* 26, Heft 3/4, 1972, s. 130–158, zvl. s. 145–146.

37) T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*. Praha 1995, s. 164.

38) T. Durdík, o. c. v pozn. 1, 2000, s. 318; T. Durdík – P. Bolina, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha 2001, pass.; T. Durdík – V. Sušický, *Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Jižní Čechy*. Praha 2002, s. 60.

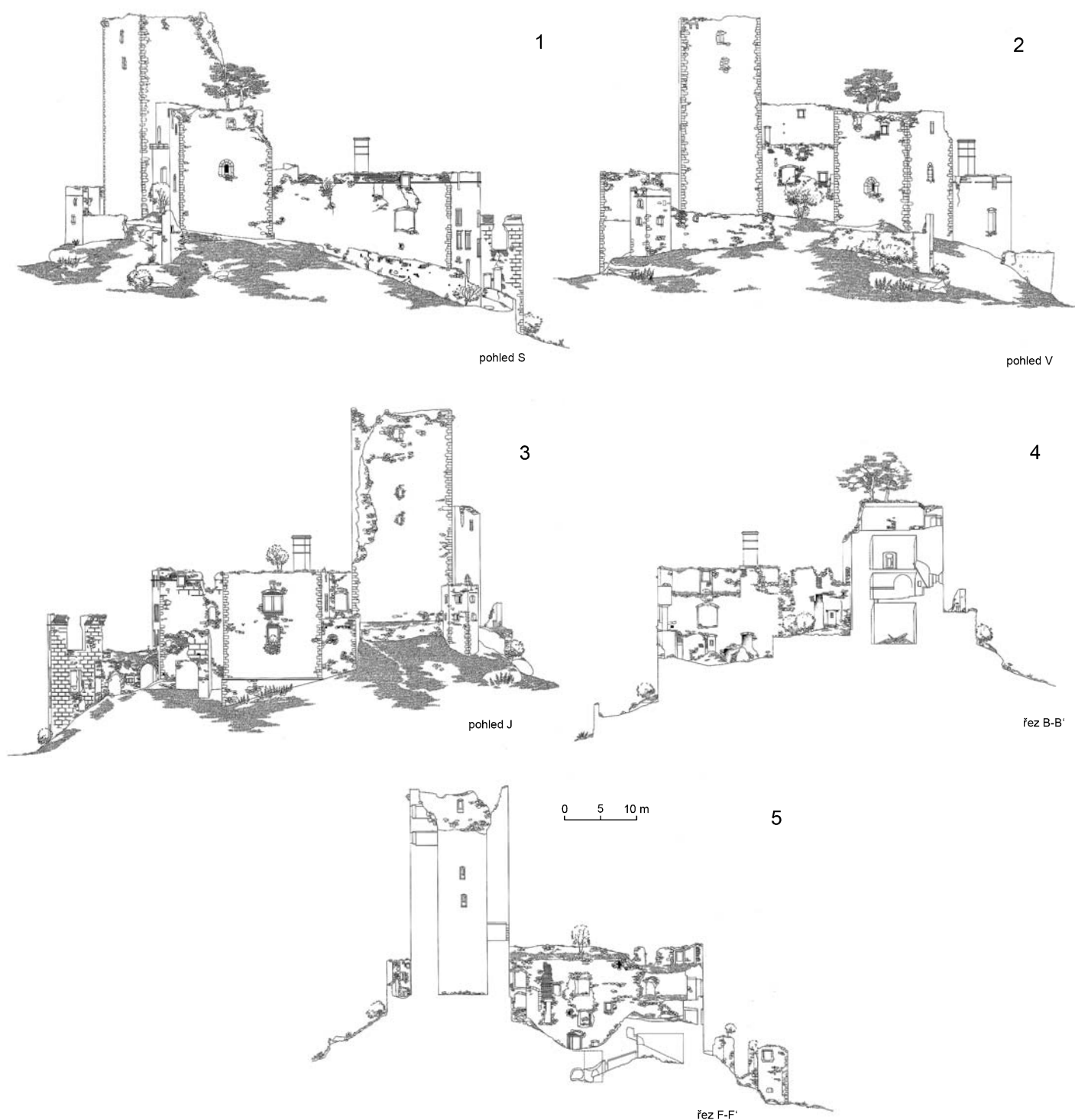

Obr. 15: Landštejn. Výběr ze zaměření jádra hradu z roku 1957. A – půdorys přízemí (šedě zvýrazněny prokazatelné části románské stavební fáze), B – půdorys 1. patra, C – půdorys 2. patra, D – půdorys horních pater věží a paláce, 1 – pohled od severu, 2 – pohled od východu, 3 – pohled od jihu, 4 – řez severní věží s pohledem k severu, 5 – řez jižní věží s pohledem k jihu (zaměření ing. Drápal a kol., fotokopie z NPÚ ÚP, k tisku upravil L. Bezděk a V. Tutr).

pozice Landštejna s dvojicí románských věží a palácem mezi nimi“, jež je „v Podunají či sousedním Bavorsku bez obdoby...“, s dvojvěžovými románskými hradby se vně Českého státu nesetkáváme..., výsledky uvedené stručné analýzy prakticky vylučují samy o sobě rakouský původ hradu. Postavil ho zcela jistě některý český panovník“. Vzápětí si sice autoři uvědomují nápadný rozpor s obsahem listiny z roku 1232, „kdy nezbytně hrad již stál a kostel pod ním měl rakouský patronát“. Pokládají to však za pouze zdánlivě neřešitelnou situaci, neboť se písemnost zmiňuje jen o kostele, nikoliv o hradě, jehož existence je v pramenech doložena teprve později. Se situací se překvapivě vyrovnávají takto: „není to ovšem první ani poslední příklad zásadního rozporu mezi historickými prameny i architektonickou skutečností. V převaze známých případů je architektonický projev věrohodnější... Architektonický zjev spolu s jménem hradu totiž vylučují jeho dosud předpokládaný původ. Z tohoto hlediska jeví se být naše závěry optimálním řešením“.

Není třeba podrobně rozebírat tyto metodicky pochybené vývody, které účelově selektují prameny a bez ohledu na jejich skutečnou výpověď (jen namátkou upozorníme, že příslušnost Pomezí k Rakousku dokládá nejen listina z roku 1232) dospívají k apriornímu závěru.³⁹⁾ Z pohledu otázky stavebníka hradu však přesto zdůrazníme alespoň to nejzávažnější: Zatímco se příspěvek snaží navodit zdání, že v době vzniku hradu existovalo v prostoru Landštejna české osídlení, z rakouské strany sem kolonizace nedosahovala

39) D. Libal, – L. Lancinger, Počátky hradu Landštejna, *Castellologica bohemia* 7, 2000, 127–129. Dovolujeme si vyjádřit názor, že ačkoli je L. Lancinger uveden jako spoluautor předmětného příspěvku, ve skutečnosti se na jeho psaní nepodílel. Jinak bychom nedokázali vysvětlit tak příkré rozpory ve srovnání s jeho archivní rešerší ve stavebně-historickém průzkumu z roku 1980, nemluvě o celém pojetí textu, prostého citace pramenů, které se zcela vymyká obvyklé úrovni Lancingerových publikací. Nezdůvodněný nesouhlas s Lancingerovými vývody z písemných pramenů ostatně vyjádřil D. Libal již v rukopisu SHP (L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 308–310).

a že staveníště hradu bylo z pohledu Babenberků na rozdíl od Přemyslovců zcela odlehle a vzdálené, nasvědčují všechny dostupné prameny pravému opaku.

Vedle uvedených prací, které v posledních dvou desetiletích s rozhodností prosazují názor o českém královském původu hradu Landštejna a vedení česko-rakouské hranice v údolí oddělujícím hrad od Pomezí,⁴⁰⁾ přidržují se souhrnné historické práce výše uvedených písemných pramenů, které nasvědčují rakouskému původu,⁴¹⁾ nebo na danou otázku nevyjadřují jednoznačný názor.⁴²⁾ Metodicky je pozoruhodné, že zatímco ze strany stavební historie a archeo-

logie jsou písemné prameny někdy podceňovány nebo vůbec nejsou brány v potaz, historikové u vědomí nemožnosti jednoznačně interpretovat písemné prameny upírají své naděje ke stavební historii a archeologii, jejichž vypovídací hodnotu pak do značné míry přeceňují.

Zatímco písemné prameny zřejmě již nic zásadního nepřinesou, pokud ovšem nebude akceptován jejich příležitostný účelový výklad, domníváme se, že jisté rezervy při hle-

40) Srov. též: K. Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* 5. Praha 2002, s. 393–394.

41) Srov. zejm.: V. Vaníček, *Velké dějiny země Koruny české II*. Praha 2000, s. 248–251.

42) Např.: J. Zemlička, o. c. v pozn. 35, s. 377; M. Marková, *Hranice přemyslovského státu*, in: *Přemyslovci, budování českého státu*. Praha 2009, s. 488–489.

Obr. 16: Landštejn. Celkový pohled na románské jádro hradu od východu. Stav před rekonstrukcí (foto V. Uher – Z. Jandusová, duben 1981, srov. pozn. 43).

dání odpovědi na otázku svého původce poskytuje ještě samotná stavba hradu, i když její vypovídací hodnota utrpěla při drastickém stavebním zajištění v 80. letech 20. století nezměrnou újmu.⁴³⁾ Tyto „rezervy“ se v následujícím textu pokusíme předložit k další diskusi.

43) Kolem roku 1980 proběhla komplexní sanace zříceniny hradu s využitím nevhodné technologie (masivní aplikace cementové malty a betonu). Přitom nevratně zanikla velká část vypovídací hodnoty stavby, jejímž stavem byl napříště odrazován badatelský zájem, jak je také zřejmé z literatury. Na počátku sanační akce (avšak již po jejím zahájení a částečné realizaci) byl proveden stavebně historický průzkum (L. Lancinger – D. Líbal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29), který obsahuje stručné popisné části a velmi krátké vyhodnocení. Plánová dokumentace SHP je dnes ztracena, ale dochovala se relativně podrobná fotodokumentace provedená převážně před stavebním zásahem (V. Uher a Z. Jandusová, duben 1981), jež má vzhledem k výsledku rekonstrukce hradu mimořádný, nezastupitelný význam. Výběr z ní poprvé publikujeme v tomto příspěvku, snímky zachycující dnešní stav omezujeme ze stejného důvodu na nejnutnější minimum. Bohužel následovaly další, doplňující průzkumy jednotlivých částí stavby po zprístupnění během rekonstrukce (operativní průzkum a dokumentace). Osud Landštejna v průběhu 2. poloviny 20. století je exemplární negativní ukázkou památkové praxe v prostředí hradních zřícenin, včetně průzkumu a dokumentace, i když vznik SHP v roce 1980 musíme samozřejmě ocenit. Z předchozího období mají svou hodnotu zejména příspěvky D. Menclové a J. Kuthana (cit. v pozn. 3 a 23), stejně jako některá stará zobrazení, meziválečné snímky a komplexní geodetické zaměření hradu z roku 1957, jež rovněž v tomto příspěvku částečně publikujeme (srov. obr. 15). Zaměření zachycuje stav hradu před

KE STAVEBNÍ PODOBĚ LANDŠTEJNA V DOBĚ ROMÁNSKÉ

Ves Pomezí

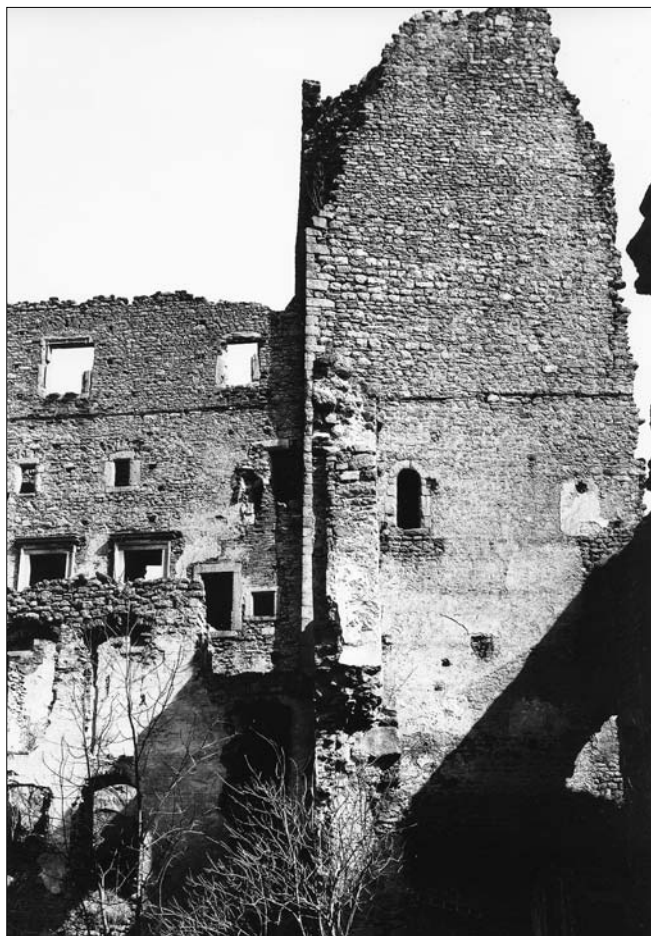
Dnešní vesnička Pomezí leží na temeni prostorné ostrožny, natočené šiji k severu (m n. m. cca 580–600 m). Boky ostrožny klesají ke dvěma potokům, spojujícím se pod jejím závěrem. Zástavba, tvořená jen několika domky a hospodářskými stavbami, zabírá zejména nejvyšší část terénního útvaru, podél osové komunikace, která na jihu oblohou sestupuje do údolí pod hradem. K historickému urbanistickému uspořádání nevíme nic bližšího, podstatným rozdílem oproti dnešku nenasvědčuje ani tzv. první vojenské mapování, ani mapa stabilního katastru (obr. 3–5).

Ve srovnání s prostou zástavbou vyniká torzálně dochovaný románský kostel sv. Jana Křtitele, stojící v nejvyšší části sídliště, při jeho severním okraji. Kostel, jehož stavebně historický průzkum byl publikován,⁴⁴⁾ má pravouhlý chór

rekonstrukcí, v průběhu jeho pořizování však nebyly přístupné některé části stavby (zejm. partie velké věže, která tehdy neměla stropy). 44) P. Břicháček – J. Muk, o. c. v pozn. 32. Je však třeba zdůraznit, že v době po provedení SHP a jeho publikování došlo ještě k dalším odkrytům v různých částech stavby. Autorovi není známo, zda zde probíhal doplňující SHP, zveřejněno však nic nebylo. S ohledem na hlavní téma příspěvku nevěnujeme stavebnímu vývoji kostela v Pomezí bližší pozornost, i když bychom mohli citované SHP doplnit o některá nová zjištění.

Obr. 17: Landštejn. Jižní (velká) věž od jihovýchodu. Ve 2. a 3. patře jižního průčelí dodatečně střilny pro palné zbraně, nahoře zbytky původních střeleckých otvorů a arkýřového prevetu. V popředí pozdně gotická bašta. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 18: Landštejn. Jižní věž od západu, v 1. patře původní vstup. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

s východní půlkruhovou apsidou a poněkud širší loď, jejíž délka přesahovala 26 m (obr. 10). Do západní části lodi byla dodatečně (přes omítku interiéru) vložena zděná kruchta. Zdivo z lomové žuly, s tesanými kvádry na nárožích, nese zbytky původní exteriérové omítky se zběžně provedeným rytým kvádrováním (obr. 11). Z románské etapy se mimo jiné dochovalo několik okenních otvorů, vstup na jižní straně lodi a půlkruhový triumfální oblouk s tesanými patečními římsami.⁴⁵⁾ Terén, v němž byl kostel založen, klesá podstatnou měrou směrem k východu.

Citovaný archeologický výzkum odkryl v jihovýchodním sousedství kostela nevelkou, ale půdorysně komplikovanější budovu, kterou označil za hradní

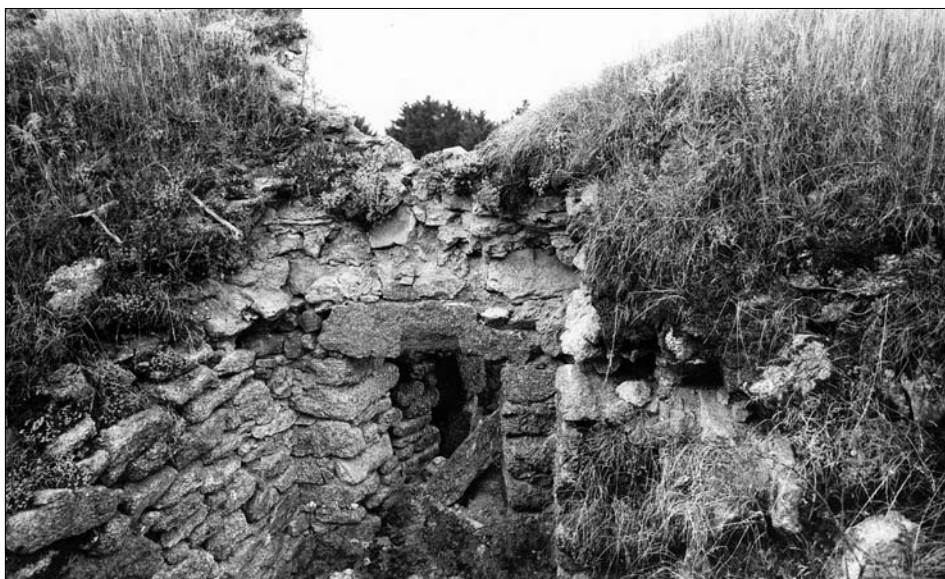
Obr. 19: Landštejn. Jižní věž, interiéru horní části v pohledu k východu. Dole horní část střelného otvoru 4. patra, nahoře podobný otvor 5. patra. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

45) Z úsporných důvodů zde nepublikujeme detailní snímky románských kamenických prvků kostela a hradu, které v komparaci s ana-

logiemi částečně prezentuje v tomto čísle časopisu T. Kühnreiter (o. c. v pozn. 2).

Obr. 20: Landštejn. Jižní věž, interiéru 4. patra, pohled do východního střílnového otvoru. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 21: Landštejn. Jižní věž, interiéru 5. patra, pohled do střílnového otvoru na jižní straně. Širší část špalety v popředí vykazuje stopy původního segmentového záklenku. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 22: Landštejn. Jižní věž, relikty obvodové zdi horního patra, pohled k jihovýchodnímu rohu. Uprostřed dolní část vstupu do arkýřového převertu. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

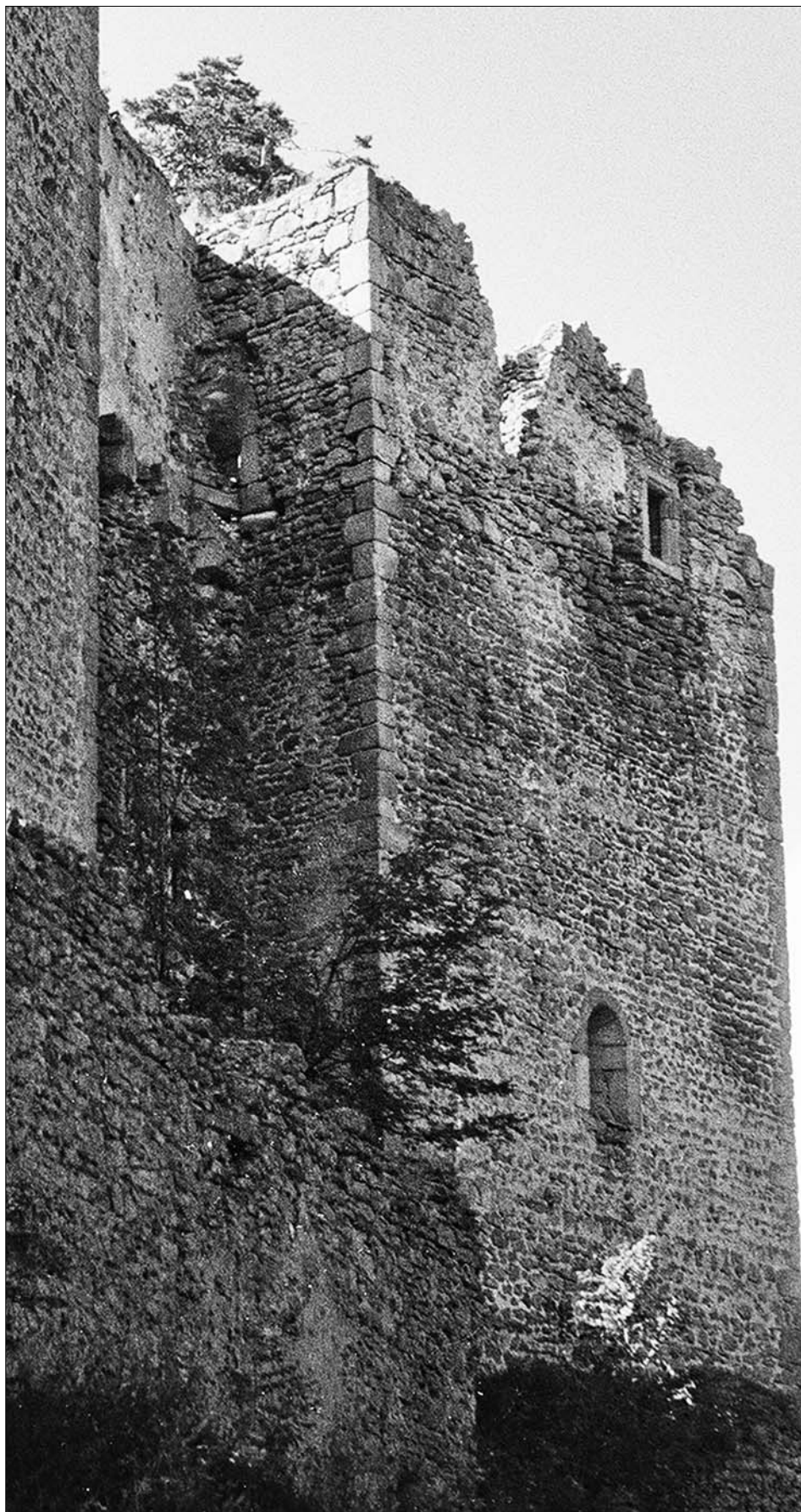

Obr. 23: Landštejn. Jižní věž, relikty obvodové zdi horního patra. Pohled k severu, vlevo zřícená část při severozápadním rohu interiéru věže, upravo líčovaná zeď se stopami (svislá hrana špalety) původního, později zadržaného otvoru. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

palác. Jejím románskému původu mimo jiné nasvědčují v destrukci nalezené architektonické články, rovněž dodnes nezpracované a nepublikované, pochybnosti lze vznést i ke způsobu jejich evidence a současného zabezpečení. Budova je vložena do linie výše zmíněné kamenné hradby, která na severu a severovýchodě ohraničuje areál kostela (obr. 5). Předpoklad autora archeologického výzkumu, že tato hradba probíhala také jižně a západně od kostela, a uzavírala tak areál hradu s kostelem, zatím nebyl potvrzen. Především není dostatečně doloženo, že hradba vytvářela severozápadní ohbí a běžela západně od kostela směrem k jihu. Počkat si musíme rovněž na podrobnou dokumentaci, která by prokázala složitý vývoj opevnění na severu (obr. 6–9).⁴⁶⁾

Není jednoduché zodpovědět otázku, jak klasifikovat areál kostela s doloženým úsekem kamenné hradby a budovou interpretovanou jako palác. Archeologický výzkum areál označil za hrad, a to pak převzala další literatura. Sakrální stavba s obytnou, zejména věžovitou stavbou v sousedství, případně v ještě užším prostorovém vztahu, skutečně představuje jeden ze soudobých typů šlechtického sídla

46) Citovaný archeologický výzkum a jeho předběžná publikace: P. Břicháček, o. c. v pozn. 32; P. Břicháček – J. Muk, o. c. v pozn. 32.

Obr. 24: Landštejn. Severní věž v pohledu od jihovýchodu. Vlevo nahoře původní, románský portálek vstupu z věže na ochoz mezilehlého paláce. Tesané kameny v úrovni prahu jsou druhotné, z doby po zániku ochozu, aby umožnily spojení věže s interiérem paláce. Pravá část portálku i s těmito kameny se později zřítla (srov. obr. 39). Stav před rekonstrukcí (foto neznámý autor, snad 50. léta 20. století, archiv NPÚ ÚP).

v Rakousku,⁴⁷⁾ v případě Pomezí je však třeba respektovat zejména širší vztah k celému sídlišti na ostrožně, které lze v souladu s dosavadní literaturou pokládat za tržní osadu – městečko, jemuž podle hospodářského postavení zdejší fary byl přisouzen značný význam v regionu. Valové opevnění, o němž informuje starší literatura, vymezovalo podle konfigurace terénu plochu přesahující 5,5 ha.⁴⁸⁾ Je zachyceno také fotografickými snímky na severozápadní straně, kde se dosud zřejmě fragmentárně dochovalo (obr. 6, 7). Situace nasvědčuje existenci valu, příkopu před ním (dnes jej využívá úvozová cesta) a patrně také vnějšímu náspu. Jsou-li doloženy stopy starší, dřevěné zástavby v areálu kostela, nelze vyloučit, že dochovaný úsek kamenné hradby neměl být pouze částí kamenné vývojové fáze opevnění hradu, ale celého městečka, i když k celkové realizaci nedošlo. Velikost kostela, zejména pozoruhodná délka lodě, nenásvědčuje jeho určení pro šlechtický hrad, ale pro celé sídliště městského typu, jako tomu bylo v dalších lokalitách spojených s Zöbingy – ve Weikertschlagu či Niklasbergu,⁴⁹⁾ nebo například ve

47) Zpravidla bývá označován jako *Burg-Kirche-Anlage*, problémem je však často nedostatečně reprezentativní výzkum jednotlivých lokalit a složitý vývoj, zejména v návaznosti na typ označovaný jako *Hausberg*, v širším evropském kontextu *motte* (srov. např. G. Reichhalter – K. a T. Kührtreiber, *Burgen Weinviertel*. Wien 2005, zejm. s. 22–27).

48) V nejstarší literatuře je Pomezí charakterizováno takto: *Markl 14 N. mit einer St. Johann Tauf. Kirche, und wenigen Merkmalen einer ehemaligen Verschanzung.* – J. Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen*. Th. XIV: Taborer Kreis. Prag – Wien 1790, s. 98–99; *Markel Dorf, hat 21 H.,... an einem Berge. Hier sind Ueberreste einer Kirche, in welchem vor 60 Jahren noch bisweilen Gottesdienst gehalten wurde; der Ort soll vordem ein Städtchen gewesen seyn.* – J. G. Sommer, *Das Königreich Böhmen*. Band X: Taborer Kreis. Prag 1842, s. 222–223; ... *das mit einem uralten Erdwall und Graben umrungene, auf einer steilen Bergzunge angelegte Dorf Markel, welches der Sage nach ehemals eine Stadt gewesen und zugleich mit Landstein erbaut worden sein soll.* – F. Heber, o. c. v pozn. 21, s. 123.

Obr. 25: Landštejn. Severní věž v pohledu od západu. Dole je dobře patrná obnažená, druhotně podezdívaná základová část, upravo nárožní armatura z kvádrů, k níž nádvoří zeď paláce přiléhá „na spáru“, nahoře částečně zřícené obvodové zdivo patra nad kaplí, s obloukem druhotné klenby. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Staré Weitře Kuenrigů (obr. 12). Namísto většího hradu s kostelem bychom tak mohli uvažované vrchnostenské sídlo omezit pouze na archeologicky odkrytou stavbu v linii kamenné hradby, přičemž tato budova mohla být spíše sídlem ministeriála (jak navrhl L. Lancinger) či fojta (rychtáře) – úředníka spjatého s funkcemi a rozvojem sídliště jako celku. Nejreálnější je přímá souvislost s Zöbingy, kteří měli ke kostelu podací právo. Vývoj lokality však mohl být složitější, než se dnes zdá, znovu je zde třeba zdůraznit, že o středověkém urbanistickém uspořádání nemáme relevantní doklady. Při pohledu na mapu stabilního katastru z roku 1828 si musíme povšimnout nápadně zaoblené parcely v jižním cípu sídliště, v jeho terénu nejlépe chráněné části, zároveň „střežící“ oblouk cesty sestupující do údolí

49) K těmto kostelům P. Břicháček – J. Muk, o. c. v pozn. 32; E. Kerschbaumer (ed.), o. c. v pozn. 16.

(snad tu zároveň byla také jedna ze dvou hlavních bran, jež můžeme v sídlišti předpokládat). Přichází v úvahu, že zde bylo rovněž nějaké opevněné sídlo, snad typu *motte*, ať již se stavbou u kostela současně, nebo v jiném časovém poměru (obr. 3).

Z pohledu našeho tématu je však podstatné zejména zdůraznit, že nelze bez výhrad areál kostela sv. Jana Křtitele pokládat za hrad, který by byl dokonce adekvátním protějškem hradu Landštejna. Zjevně jej musíme považovat především za součást rozsáhlejšího sídliště – snad již městečka, jež se ve 30. letech 13. století nazývalo Landštejn a prokazatelně leželo na území rakouského vévodství. Plocha a zastavba u kostela neměla vzhledem ke své poloze a sklonu terénu větší fortifikační hodnotu.

Hrad Landštejn

Je až s podivem, jak stručně a povšechně jsou dosavadní popisy hradu v literatuře, včetně samotného románského jádra.⁵⁰⁾ Zásadní nápravu v tomto směru nemůže přinést ani náš příspěvek, sledující jiný cíl. Přesto je nutné podat základní charakteristiku stavby, ale se zvláštním přihlédnutím k těm jejím částem a prvkům, které jsou důležité z pohledu zde sledované hlavní otázky.

K nejpozoruhodnějším vlastnostem jádra hradu Landštejna patří již samotná jeho poloha. Hrad zaujal severní konec nejvyšší části zdaleka viditelného hřbetu (m n. m. cca 640–650), který na východě a západě spadá do hlubokých, výrazně zaříznutých potočních údolí a na severu klesá do širšího mělkého sedla (obr. 4). Morfologii skalnatého terénu je uzpůsobena základní část hradní dispozice. Dvě hranolové věže s mezilehlým palácem stojí za sebou na severojižní ose, přímo na temeni konce hřbetu.⁵¹⁾ Prostor vymezený hradební zdí přiléhá k západnímu boku uvedené trojice, a leží tak v poměrně prudkém svahu. Svah je natolik výrazný, že západní, nejnižší umístěná část hradby, vzdálená asi 30 m od vě-

50) Srov. zejm.: D. Menclová, o. c. v pozn. 23; J. Kuthan, o. c. v pozn. 3; L. Lancinger – D. Líbal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29; D. Líbal – L. Lancinger, o. c. v pozn. 39; J. Novák, *Soupis památek historických a uměleckých 14. Politický okres jindřichohradecký*. Praha 1901, s. 321–325; V. Veselý, *Popis a dějiny hradu Landštejna*. Staré Město 1931.

51) Při popisu kvůli zjednodušení upravujeme situaci hradních staveb vůči světovým stranám (uvádíme-li sever, jde ve skutečnosti o ssz. atd.).

ží, byla založena zhruba o 6–8 m níž než věže. Členitý a prudce svažitý terén představoval komplikaci, s níž se stavebníci a uživatelé hradu museli dlouhodobě obtížně vyrovnávat. Skalní podloží bylo různě upravováno a snižováno ve snaze co nejvíce zmírnit sklon, což si vyžádalo také úpravy a podezdívání základových partií zdiva. Obě věže byly zjevně založeny na velmi členité skalní výchozy, které si vynutily vyzdění vícenásobných vyrovnávacích základových stupňů a soklů, pojednaných na každé straně (zejména na západě) individuálně, podle konkrétní potřeby (obr. 25).

Utváření terénu bezprostředně ovlivnilo nejen celkovou dispozici hradního jádra, ale také obou věží. Zatímco jižní z nich má téměř pravidelný obdélný půdorys, severní je výrazně kosoúhlá. Tvar a natočení druhé věže však byly podmíněny také snahou co nejlépe ji přizpůsobit průběhu severní části hradby a orientaci kaple, kterou věž obsaňuje. Dodnes je velmi dobře patrné, že obě věže byly stavěny jako solitéry, k nimž se teprve následně, na spáru (snad kromě pod terénem dnes skrytých základových partií), připojily jednotlivé části obvodové hradby a vnitřní zástavby. Přitom je zjevné povědomí stavitele hned na začátku o tom, jak obvodová hradba nakonec vymezí svůj areál. Prozrazuje to nápadně menší mocnost těch obvodových zdí věží, které nejsou obráceny do hradního exteriéru. Tyto vlastnosti stavby a terénu umožňují závěr, že výstavba kamenného hradu začala věžemi a teprve poté následovaly hradební úseky. Nejprve musela být založena západní část hradby a až s její postupnou výstavbou ve vodorovných vrstvách zdiva vyrůstaly části severní a jižní, aby se v posledku připojily k tělesům věží. Úsek hradby mezi věžemi byl nejspíše postaven nejdříve, aby zde mohl vyrůst palác (obr. 13–16).

Dostupné poznatky stavebního rozboru neumožňují přesněji stanovit délku časového intervalu mezi vznikem obou věží a částmi obvodové hradby. I když je charakter zdiva a sporých kamenických prvků umožňuje rámcově přiřadit

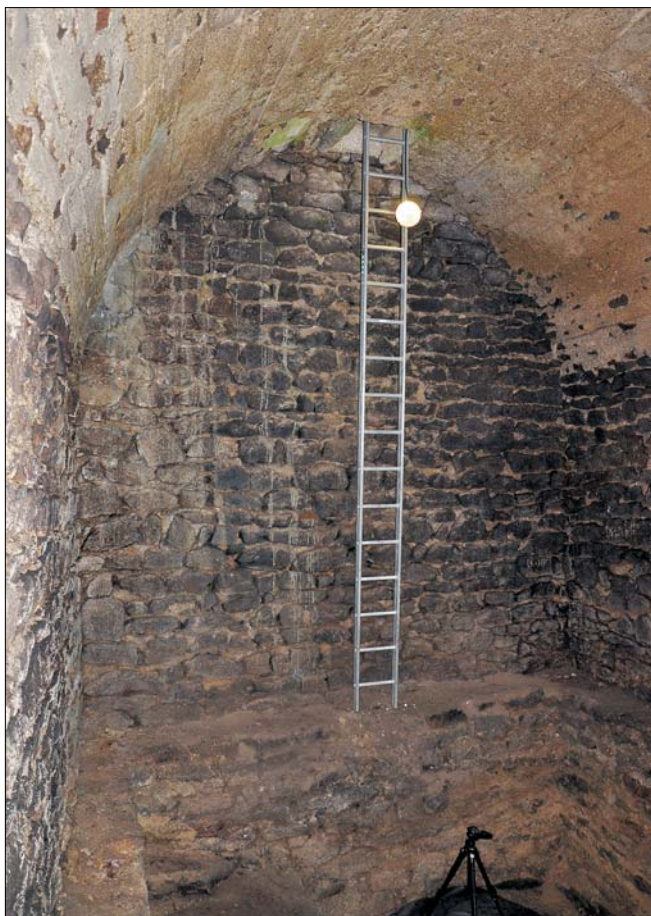

Obr. 26: Landštejn. Severní věž v pohledu od jihu, z interiéru paláce. Dole předstupující základová část. Žebřík je přistaven k původnímu vstupu do kaple, z něhož se dochovaly obě stojky, rovné nadpraží je však pozdější. O podlaží výš vstup na emporu kaple, avšak z původního, románského vstupu se dochovala jen část půlkruhového záklenku o něco výš. Zcela nahoře vlevo zbytky dalšího vstupního otvoru, který patrně spojoval patro nad kaplí s podstřeším paláce. Vpravo nahoře je vidět část původního portálku vstupu na vnější ochoz paláce. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

jedné stavební etapě, lze připustit určitá přerušení nebo prodloužení v řádu let. Dispoziční a funkční charakteristika věží naproti tomu naznačuje, že jejich využívání vyžadovalo existenci dalších částí dispozice. Nápadnou vlastností celého hradu – pokud to lze dnes posoudit – je velká úspornost ve využití řemeslně náročnějších konstrukcí a výtvarně, slohově pojednaných prvků, kterou nelze vykládat jen

Obr. 27: Landštejn. Pohled na korunu severní věže od jihu. V jižní zdi vstup vedoucí patrně do podstřeší paláce, se zbytkem záklenku. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 28: Landštejn. Spodní podlaží severní věže, celkový pohled interiérem směrem k západu. Dole nepravidelně předstupující základová část, nad neomítnutými stěnami valená klenba s výraznými otisky bednění. Žebřík spojuje korunu základové části s otvorem v klenbě (foto autor, 2011).

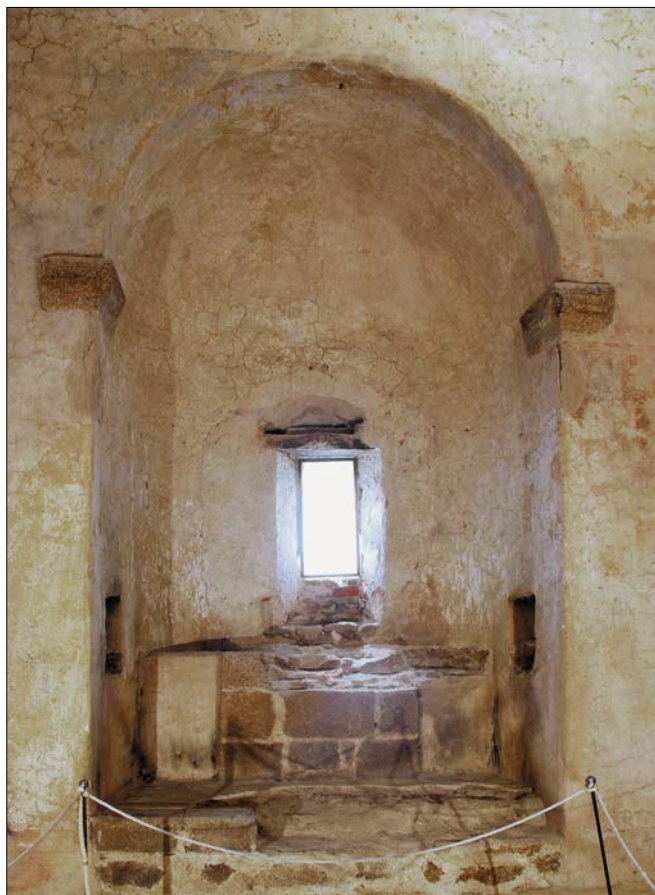
obtížnou jemnější opracovatelností místní „landštejnské“ žuly, značně hrubozrnné a drobné. Vhodnější horninu lze v alespoň nejnutnějším rozsahu dovézt, jak víme z jiných lokalit. Jádrem Landštejna tak budí dojem „rychlé“, jakési „základní“, především účelové výstavby, čemuž napovídají také některé další skutečnosti, o nichž se zmíníme. Líce zdí jsou z lomového kamene různé velikosti (zjištěna nebyla skladba zv. opus spicatum), na nárožích hladce tesané žulové kvádry. Jádro zdí, které lze sledovat v různých kavernách a průřezích (zejména v dodatečných okénkách na jižní straně velké věže) je pečlivě vrstvené z lomového kamene a pevné vápenné malty (nemá tedy charakter tzv. litého zdiva). Také zjištěné fragmenty povrchové úpravy zdiva (zřejmě rozetřená malta s rytým náznakem kvádrů) umožňují srovnání s kostelem v Pomezi.⁵²⁾

Jako nejsamostatnější stavba hradu se jeví velká, jižní z věží, jejíž půdorys má rozměry přesahující $13,5 \times 11$ m. Maximální zjištěitelná výška ze západní strany, kde je nejvyšší základová část, činí asi 33 m, přičemž zdivo podle všech známek nebylo druhotně zvyšováno. Přestože mocnost obvodového zdiva dosahuje na jižní a východní straně bezmála 4 m, je vnitřek věže vzhledem k jejím celkovým rozměrům značně prostorný. Uvedená prostota stavby se projevuje v absenci kleneb, interiér byl dělen pouze trámovými stropy, výraznější odstupnění v moc-

52) Nezabýváme se zde úvahami o podobě a rozsahu vnějšího opevnění románské fáze hradu, které zatím neposkytují nic jistého (k tomu naposled srov. T. Kühtreiber, o. c. v pozn. 2).

Obr. 29: Landštejn. Spodní podlaží severní věže, detail původního otvoru v klenbě (srov. obr. 28; foto autor, 2011).

Obr. 30: Landštejn. Kaple v severní věži, pohled do apsidy (foto V. Tůt, 2011).

nosti zdiva bylo využito až v horních partiích. Zhruba 7 m vysoké přízemí bylo zcela temné, dnešní severní vstup je druhotný. Jediný původní vstup do věže byl umístěn na západní straně. Dochovaný půlkruhově sklenutý portálek s druhotně okosenou hranou se zavíral dveřmi se závorou zasouvanou do již nedochované dřevěné pochvy v masě zdiva. Ve 2. a 3. patře je na jižní straně po jednom druhotně proraženém otvoru (střílně). Další původní otvory se nacházejí až ve 4. a 5. patře, z nichž vyšší je díky většímu odstupnění v síle zdiva značně rozlehlé. Jde o v principu shodná tři okénka, navenek se svislým šterbinovým ústím (výška cca 120–140 cm). Jejich nálevkovitá nika se směrem do interiéru stupňovitě rozšiřuje, přičemž vnitřní část byla segmentově zaklenutá, vnější přeložená kamennými placáky. Dvě z těchto okének stavitel umístil zhruba uprostřed jižní a východní strany 5. patra a třetí uprostřed východní strany o podlaží níž. Vzhled otvorů a utváření jejich špalet připouští, že kromě skromného osvětlení byla určena také ke střelbě (mají tedy formu střílen), byť prakticky zcela neúčinné.⁵³⁾ Této interpretaci nasvědčuje také umístění otvorů na stranách věže natočených do exteriéru (obr. 16–21).

Zatímco 4. patro přibližně odpovídalo svou výškou celé čtyři metry patřím v nižších úrovních, bylo 5. patro podstatně nižší, což zřejmě souviselo s podobou svrchního po-

53) Podobu a souvislosti těchto otvorů podrobně rozebírá: J. Varhaník, Pozdně románské komorové střílny hradu Landštejna, Průzkumy památek 5, č. 2, 1998, s. 82–86. Autor otvory jednoznačně hodnotí jako komorové střílny, patrně jihoitalské provenience. Tuto funkční interpretaci lze přijmout, u provenience je na místě velká opatrnost.

Obr. 31: Landštejn. Kaple v severní věži, pohled k západu. Klenba tribuny, nad vrcholnicí relikv konzoly emporového oltáře. Parapetní zídka tribuny novodobá. V pozadí pod tribunou otvor v podlaže do temného sklepa, vlevo původní vchod, přerušující pateční římsu klenby tribuny (foto V. Tůt, 2011).

Obr. 32: Landštejn. Pohled z tribuny kaple k původnímu (částečně druhotně upravenému) okénku v severní zdi. Okénko osvětlovalo zároveň tribunu i loď kaple (foto autor, 2011).

Obr. 33: Landštejn. Schodiště v síle zdi spojující průchod na tribunu kaple s druhým patrem severní věže. Průhled směrem vzhůru, druhotné úpravy. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

dlaží, vymezeného pouze asi 75 cm silnou zdí. V interiérech jednotlivých podlaží věže nebyly zachyceny žádné stopy zařízení potřebných k delšímu pobytu, jako je prevet a krb. To dosud vedlo k závěru, že věž měla pouze obrannou funkci a nebyla navzdory prostornému vnitřku zároveň obytnou stavbou. Zbytky prevetu, byť neznáme jeho stáří, jsou však dochovány při jihovýchodním nároží svrchního podlaží a existenci otopného zařízení (zejména krbu s jednoduše provedeným pláštěm) nelze zcela vyloučit, neboť lokální destrukce a následná necitlivá rekonstrukce mohly setřít jeho stopy. I když přízemí a jednotlivá vysoká patra měly jistě zejména skladovací účel a nesloužily k bydlení, v horních, nižších prostorech můžeme předpokládat přítomnost strážů.

O horním podlaží věže, jehož tenká obvodová zeď se před rekonstrukcí dochovala jen zčásti, rovněž nelze říci mnoho. Jeho původní výšku neznáme. Některé detaily z doby před rekonstrukcí nasvědčují existenci nějakých otvorů, jejichž rozmístění a podobu však nelze stanovit. Absence stop chrličů na vnějším plášti zdí napovídá tomu, že věž byla zastřešena nad celým svým půdorysem, tedy že horní podlaží nemělo podobu otevřeného ochozu (obr. 22, 23).⁵⁴⁾

Půdorys severní věže je svými dimenzemi velmi blízký jižní věži, liší se však specifickým tvarem. Rozdílné je také vnitřní uspořádání, způsob přístupu a další vlastnosti.

Spodní podlaží představuje valeně klenutý sklep, jehož stěny dole předstupují si 160 cm vysokými základovými partiemi nejednotné mocnosti, usazenými na částečně obnažené skále (těsně nad úrovní skály se rýsuje další, nevýrazný stupeň). Koruna základového zdiva nevykazuje sto-

54) Podle SHP z doby před rekonstrukcí (L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 268–271) byla obvodová zídka původní součástí stavby, ale ojediněle se v ní objevovala příměs úlomků prežů. Skutečný význam této informace dnes však nelze posoudit.

Obr. 34: Landštejn. Druhé patro severní věže, celkový pohled k východu (klenba je druhotná). V pozadí vlevo druhotně upravované okno, vpravo spodní část vchodu na točité schodiště (patrně druhotné). V popředí vpravo horní ústí schodiště v síle zdi. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

py případného umístění dřevěné podlahy, jak napovídá také nepravidelný půdorys ústupků. Kosodélný interiér (délka stěn cca 540 × 370 cm) má stěny z režného lomového kamene. Na odsazení dvou delších z nich nasedá ve výšce 280 cm nad ústupkem základové partie valená klenba bezmála půlkruhového profilu (její výška ve vrcholnici cca 150 cm), s otisky širokých prken bednění v silné vrstvě malty. Tato místnost, o maximální výšce přesahující 600 cm, je přístupná jediným čtvercovým otvorem o straně dlouhé 50 cm, umístěným takřka přesně v klenební vrcholnici, těsně u západní stěny. Otvor má hrubě opracované kamenné rámování, s drážkou pro poklop v horní hraně. Stěny sklepa, které jsou i s klenbou zcela intaktní, nevykazují žádné stopy zásahů, zejména upevnění žebříku atp. (obr. 28, 29).⁵⁵⁾

První patro věže od počátku sloužilo jako kaple. Vlastní podlaží je určeno lodi, apsida klenutá konchou je vybrána v síle východní zdi a ze stejného směru také osvětlena oboustranně špaletovaným románským oknem, druhotně upraveným. Loď je výrazně převýšená, uzavřená opět valenou klenbou. Její západní část vyplňuje stejně podklenutá tribuna, osvětlená podobným, rovněž druhotně upraveným oknem od severu. Okno má prostornou niku, jejíž podlaha výškově koresponduje s podlahou tribuny. Původní, při rekonstrukci obnovený vstup do lodi vede od jihu. Jeho portálek

55) Interiér dolního podlaží věže, dosud nikdy nepopsaný (v době provádění SHP byl nepřístupný), je jedinou částí hradu, která nebyla zasažena rekonstrukcí na počátku 80. let 20. století, lice zdíva jsou zcela intaktní. Části dna prostoru mezi výchozy skalního podloží byly v minulých letech narušeny dílčím archeologickým výkopem, jehož výsledky nebyly dosud zpřístupněny.

Obr. 36: Landštejn. Druhé patro severní věže, pohled ke vchodu na ochoz paláce. Vpravo horní část ústí schodiště v síle zdi, vlevo spodní část vchodu na točité schodiště. V pozadí nahore jižní věž. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 35: Landštejn. Druhé patro severní věže, dílčí pohled směrem k západu, s jižní špaletou okna. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 37: Landštejn. Druhé patro severní věže, detailní pohled ke vchodu na ochoz paláce. V pozadí dole zbytky krakorců ochozu (srov. obr. 36). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 38: Landštejn. Zbytky krakorců zaniklého ochozu paláce, detailní pohled z portálku severní věže (srov. obr. 36 a 37). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

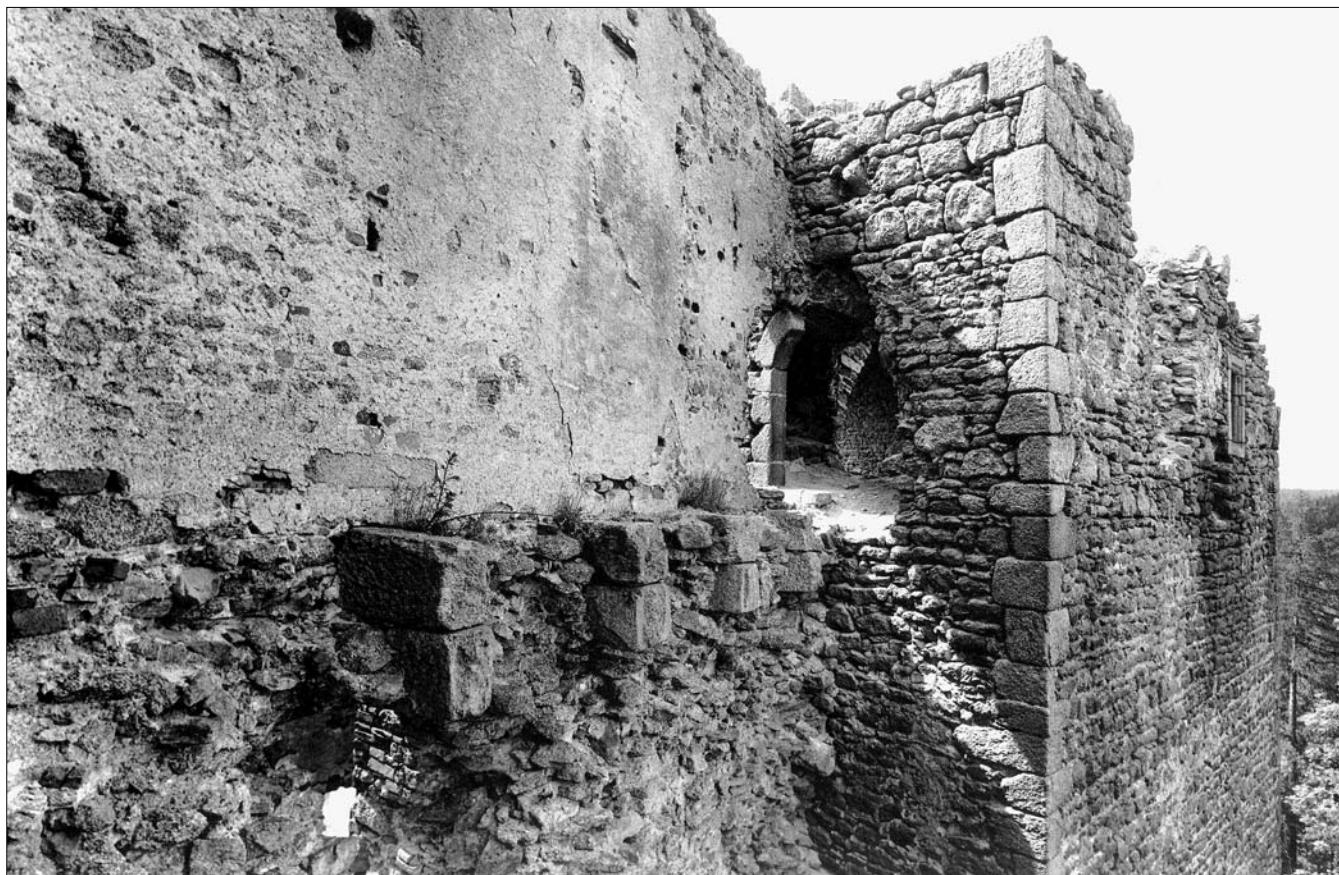
je takřka totožný s portálkem v patře velké věže, originální jsou však pouze obě stojky. Před rekonstrukcí zde byla patrná pochva v síle zdi pro závoru. Ze stejného směru, jen poněkud západněji, se o podlaží výš vstupovalo na tribunu. Originálními částmi opět půlkruhově završeného portálku jsou tentokrát levá část záklenku a jeden dílec stojky, způsob uzavírání je nejasný.⁵⁶⁾ Kromě ostění oken a uvedených portálků jsou tesanými, výtvarně jednoduše pojednanými prvky v kapli ještě nárožní římsy v úrovni paty konchy a patní římsy podklenutí tribuny, v apsidě je torzo menzy z kvádrů.⁵⁷⁾

Dnešní parapetní zídka tribuny je dílem poslední rekonstrukce, zdá se však, že původních je několik kamených stupňů u okna na severním konci rubu klenby. Z loďe tedy zřejmě stoupalo na tribunu dřevěné schodiště při severní stěně, navazující na tyto stupně. Původní je nejspíše také fragment tesané konzoly zhruba kuželového tvaru, vystupující nad vrcholnicí stejné klenby směrem k apsidě. Podle analogií lze soudit, že je spodní částí zaniklého arkýřovitěho výstupku, nesoucího emporový oltář.⁵⁸⁾ Na původnost schodiště na tribunu lze soudit také z umístění a velikosti niky uvedeného severního okna, které takto úsporně osvětlovalo zároveň loď kaple i prostor tribuny. Jak původně vypadala zeď oddělující tribunu od loďe, nelze určit (obr. 26, 30–32).

56) L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 280, 285–286.

57) Ke kamenickým prvkům na hradě a jejich vypovídací hodnotě srov.: T. Kühnreiter, o. c. v pozn. 2.

58) K tribunám tohoto typu v jihočeském prostředí srov.: J. Noll – J. Varhaník, Westwerk kostela sv. Mikuláše v Horní Stropnici, *Archaeologia historica* 21, 1996, s. 103–109.

Obr. 39: Landštejn. Krakorce zaniklého ochozu paláce, v pozadí severní věž s dochovanou levou částí portálku (srov. obr. 24). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Z průchodu mezi vstupním portálkem a prostorem tribuny vede strmé neosvětlené schodiště v síle zdi do druhého patra. Stěny chodbičky i její stupňovité zastropení jsou druhotně zčásti odsekány, úpravu doznaly také oba vstupy na schodiště (obr. 33). Podlaží, do nějž schodiště po pravoúhlém zalomení ústí, tvoří jeden prostor, druhotně uzavřený kamennou valenou klenbou. Její výstavbou došlo k zakrytí dvou otvorů na jižní a severní straně. Na jihu, při jihozápadním rohu, byl podle fotografických snímků z doby před rekonstrukcí poměrně malý průchod, jehož práh byl znatelně vyvýšen nad podlahou patra. Jak ještě zdůvodníme, vedl tento průchod zřejmě do podstrěší paláce (obr. 26, 27). Na severu se zvenku dochovalo stojaté ostění nevelkého okna, patrně druhotné (obr. 46).⁵⁹ Na východní straně interiéru, při severovýchodním rohu, se otvírá velká nika okna uzavřená plochým tupoúhlým záklenkem. Vlastní okenní otvor má gotické ostění, jež bylo děleno křížem. Vztah ostění k okolnímu

Obr. 40: Landštejn. Detail dvou odsekáných krakorců zaniklého ochozu paláce, těsně při severním průčelí jižní věže. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

zdivu napovídal při průzkumu před rekonstrukcí druhotnému vsazení do niky, jež byla původně zakončena odlišným způsobem. Jižně od této niky se nachází druhotný, gotický vstup na zaniklé točité schodiště, které snad bylo zřízeno kvůli vzniku klenby patra. Zjištěné stopy v prostoru schodiště naznačují, že zde byl předtím výklenek, patrně zakončený otvorem ve vnějším líci zdiva (obr. 34). Části

⁵⁹ K severnímu oknu srov.: L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 279.

Obr. 41: Landštejn. Vnitřní strana východní obvodové zdi mezilehlého paláce, pohled k severovýchodu (vlevo průčelí severní věže, srov. obr. 26). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

špalety zachycené průzkumem před rekonstrukcí na západní straně podlaží je doložen další okenní otvor (obr. 35, 25).⁶⁰⁾

Uvedená zjištění, dnes již ovšem převážně neověřitelná, umožňují rámcově charakterizovat druhé patro věže v jeho původní podobě jako plochostropý prostor nejasné výšky, osvětlený několika otvory a přístupný chodbičkou v síle zdi od níže položené kaple. Právem lze uvažovat o určení k oby-

60) Srov.: L. Lancinger – D. Líbal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 290–293.

vání; beze stop mohlo následně zaniknout vnitřní dělení prostoru a zařízení k vytápění, nezbytný převet bychom mohli předpokládat na místě druhotného točitého schodiště na východní straně. O vyšších úrovních věže, které nezachycují ani ikonografické prameny, nic nevíme. Pro úvahy o postupu výstavby hradu a jeho obytném využití je však důležitá možnost, že nad 2. patrem mohly být ještě další (obytné?) prostory.

Snad nejzajímavějším prvkem uspořádání druhého patra severní věže je další původní vstup, umístěný ve shodě s uvažovaným vstupem do podstřeší také na jižní straně, tentokrát však při jihovýchodním rohu. Vlastní průchod v síle zdi je nepochybně původní. Jeho západní stěna byla někdy v minulosti výrazně vydlabána a poté při rekonstrukci nerovně zacelena. Románský je také portálek osazený ve vnějším líci zdiva, z něhož však originální části představuje pouze západní stojka a na ni navazující dílec půlkruhového záklenku. Protější stojka spočívala v původní poloze ještě v 50. letech 20. století, do průzkumu před rekonstrukcí na prahu 80. let se však zřítla (obr. 24). Porovnání snímku a vztah k nice ukazuje, že provedená rekonstrukce portálu je v podstatě správná, zároveň ale nelze vyloučit, že západní stojka není zcela v originální poloze, že původně byla poněkud východněji, jak naznačovala drobná zjištění před rekonstrukcí.⁶¹⁾ Portálek, jehož světlá šířka dnes činí 88 cm, byl tedy patrně původně o něco užší, čemuž nasvědčuje také menší světlá šířka ostatních dochovaných románských portálků na hradě (obr. 36, 37).⁶²⁾

Takto podrobná pozornost jedinému portálku odpovídá jeho nejdůležitější, dosud nedocenené vlastnosti, totiž půdorysnému vztahu k průběhu hradebního úseku (respektive vnější obvodové zdi paláce) mezi jižní a severní věží. Portálek není umístěn tak, aby stejně jako ostatní portál-

61) D. Menclová, o. c. v pozn. 23, s. 108; L. Lancinger – D. Líbal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 292.

62) Portálek vstupu do kaple má světlou šířku 79 cm a vstupu na tribunu 70 cm, oba jsou však z větší části rekonstruované. Jediný zcela originální je portálek vstupu do 1. patra věže, max. 195 cm vysoký a pouze 66 cm široký.

Obr. 42: Landštejn. Vnitřní strana východní obvodové zdi mezilehlého paláce, pohled z přízemí. Ve 2. patře vpravo patrně původní (druhotně zazděný) vstup do převetu (srov. též obr. 41). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

ky věže vedl dovnitř příslušného patra paláce, ale směřuje větší částí své světlosti před vnější líc obvodové zdi v horním patře, která zde dosahuje jen 86 cm mocnosti a uskakuje nejen oproti vnitřnímu (interiéru paláce), ale také vnějšímu svému líci v nižší úrovni. Aby se dalo z portálku procházet do paláce, byla zeď proti němu přerušena (obr. 24, 26, 41). Dosavadní literatura upozorňuje pouze na existenci pavlače na vnější straně zdi, neřeší však její souvislosti a význam. Co znamená zjevný půdorysný konflikt portálku se zdí? Předně zřejmě můžeme vyloučit, že by při budování věže stavitel plánoval napojit obvodovou zeď blíže k nároží, že by portálek měl povodně ústít jen do vnitřku paláce. Podle skladby zdiva i stop jeho povrchové úpravy byla zeď mezi věžemi nejspíš založena vzápětí po jejich vztyčení, a také představa tak výrazného rozporu v důsledku pouhého nedorozumění či nedbalosti při stavbě je velmi nepravděpodobná.

Nelze tedy než přijmout závěr, že portálek byl od počátku určen ke vstupu na pavlač předstupující před vnější líc spojovací zdi. Pavlač byla nesena přibližně pravidelně rozmístěnými krakorcí z tesané žuly, které byly tvořeny vždy dvěma kusy kamene nad sebou. Ze snímků před rekonstrukcí, která bohužel nahradila původní krakorce novými, je evidentní jejich hluboké osazení do masy zdiva, umožňující předpokládat původnost ve vztahu ke zdi. Podle stejných snímků byly krakorce v určité vývojové etapě paláce odsekány zároveň s okolním lícem zdi, a pavlač tak definitivně zrušena. Ke konkrétní podobě pavlače nemůžeme nic nezvratného říci. Důležité je konstatování průzkumu před

provedením rekonstrukce o nápadně odlišném charakteru zdi stojící nad úrovní krakorců ve srovnání s jejími partiem pod touto úrovní. Zeď je patrně až renesanční nástavbou (obr. 37–40). Vše tedy nasvědčuje tomu, že pavlač byla původně ochozem, který ležel v úrovni koruny hradby, a za ním již byla jen střecha dvoupatrového paláce, pod níž vedl zmíněný malý průchod z 2. patra severní věže. Ochoz by tak byl dostatečně široký, aniž by krakorce musely příliš přesahovat přes vnější líc zdi pod nimi. Vnitřní konce krakorců mohly být přitíženy střešní konstrukcí, ať již byla jakéhokoli typu a konkrétního uspořádání. Po zvýšení paláce, znamenající rovněž odstranění původní střechy, byl portálek „přesměrován“ (a proto zřejmě také rozšířen) jen do palácového interiéru, pavlač zrušena, krakorce odsekány a zazděn také původní vchod do podstřeší (zároveň kvůli vzniku klenby ve 2. patře severní věže).

Představíme-li si původní, částečně předsazený ochoz, musíme zároveň počítat s existencí parapetní zidky na koncích krakorců, patrně završené cimbuřím. Ta musela být natolik vysoká, aby zakrývala vstup do věže a částečně také zastřešení paláce. Mezi patou vnitřního líce parapetní zidky a vnějším lícem zdi pod ochozem můžeme předpokládat škvíru, sloužící eventuálně jako podsebití. Je-li tato rekonstrukce správná, šlo o ochoz typu *machicoulis* (fr.). Stejně tak však přichází v úvahu, že podlaha ochozu byla v celé své šíři plná, bez otvorů.

Situace portálku vylučuje, že by zde byl pouze příležitostně zřizovaný dřevěný ochoz typu *hourds* (fr.), v němž by kamenné krakorce sloužily pouze jako podpora vodorov-

Obr. 43: Landštejn. Vnitřní strana nádvoří zdi mezilehlého paláce, pohled od jihovýchodu (srov. obr. 26). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

ným dřevěným nosníkům. U tohoto typu ochozu zděná předprsní zídka nepředstupuje před vlastní hradbu, z níž vyrůstá, ale lícuje s ní (obr. 51). Zvolená poloha portálu by tak neměla smysl – pokud by mířil na takovýto ochoz, byl by výhodněji posunut směrem k západu. Prokazuje to přesný vztah svislic vnějšího líce spojovací hradby a východní hrany portálku. Hrana je o pouhých 24 cm západněji oproti lici, což je příliš málo pro případnou existenci takové parapetní zídky ochozu, která by před líc hradby nepředstupovala. Ochoz mohl být kromě druhého patra severní věže

přístupný také z podstřeší paláce, ne však z jižní věže.

Téměř nic určitého nevíme o uspořádání plochostropého paláce mezi věžemi, na jehož existenci a včasný vznik se usuzuje rovněž na základě zmíněných vstupů do kaple, na emporu a do podstřeší severní věže (obr. 26). Po četných přestavbách a dílčích destrukcích rozlišil průzkum před rekonstrukcí pouze dva otvory v 1. a 2. patře, o nichž lze reálně soudit, že jsou od počátku součástí vnější, východní zdi. Nejspíše je lze přisoudit arkýřovým prevetům (obr. 16, 26, 41, 42). Velice nejasný je také vývoj podstatně tenčí nádvoří zdi, kde musíme předpokládat vstup. Žádnou část zdíva, natož některý z okenních otvorů nebo jejich stop nelze jednoznačně prohlásit za součást románské stavební fáze, dosavadní průzkumy dokonce počítají až s renesančním původem zdi (obr. 43, 44). I když je severní strana velké jižní věže zcela bez otvorů, což lze přisoudit její vyhraněné obranné úloze, lze předpokládat, že palác vyplňoval celý prostor mezi věžemi.⁶³⁾ Stejně tak nelze stanovit rozsah a podobu románské zástavby přiléhající k ostatním úsekům asi 240 cm silné obvodové hradby. Některé stopy, nasvědčující existenci arkýřových prevetů, nemůžeme z chronologického hlediska vyhodnotit, stejně jako tvrzení, že blízko jihozápadního nároží hradby bylo dříve možno rozeznat dvě románská okénka (obr. 14).⁶⁴⁾

O to cennější jsou stopy brány v této hradbě, které se zachovaly těsně při západním boku velké věže. Toto umístění působí logicky vzhledem k utváření terénu. Právě k bráně, respektive k jižní věži, směřuje od

jihu skalní hřeben, při němž bylo vedení přístupové cesty nejsnazší. Prostor před bránou se však radikálně změnil

63) SHP (L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 234) považuje portál vstupu do vyvýšeného přízemí paláce od západu, v sousedství severní věže (srov. obr. 44), za románský, druhotně použitý v mladší zdi, ve skutečnosti však je jistě teprve součástí goticko-renesanční fáze. Dnes nelze ověřit názor na stavební vývoj paláce a stáří jeho otvorů, jak je uvádějí citované SHP a D. Menclová (o. c. v pozn. 23, s. 108–109).

64) Srov. D. Menclová, o. c. v pozn. 23, s. 109; při SHP (L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 143 a 311) již nebyla tato údajná románská okénka identifikována.

s pozdějším rozvojem vnějšího opevnění, od příkopu přes vnější pozdně gotickou hradbu až po rozlehlou zemní baštu. Hlavním důvodem zániku brány a jejího přeložení na západní stranu zřejmě byla výstavba třetí velké hranolové věže před vnějším lícem jižního úseku hradby (tzv. donjonu; obr. 13).

Za pozůstatek románské brány je již tradičně považována bezmála 3 m dlouhá svislá řada pečlivě tesaných žulových kvádrů a část navazujícího, stejně provedeného záklenku na vnitřním líci hradby. Jde o armování hran špalety, samotný portál a zdivo v jeho nejbližším okolí na vnějším líci hradby však zanikly v důsledku pozdějších změn. I když je záklenku zachována pouze část, lze jej rekonstruovat ne jako plynule segmentový, ale jako mírně ve vrcholnici zalomený (obr. 45). Tím se podobá některým dalším románským nikám vchodů a oken na hradě. Svislé nároží špalety je vzdáleno kolem 375–400 cm od boku věže, který byl stavěn, tak jako celá věž, zcela samostatně, aniž by pro napojení hradby s branou byly připraveny šmorce. Celkovou šířku vnitřního výklenku brány nelze zcela přesně stanovit, mezi výklenkem a lícem zdiva věže však stálo nespíše ještě tenké zdivo východní špalety (pata záklenku tedy nebyla osazena ve zdivu věže). Nevíme, zda výklenek brány byl směrem k portálu v půdorysu sbíhavý, nebo zda špalety byly vzájemně rovnoběžné, proto lze jen přibližně odhadnout světlost portálu na méně než 300 cm. Pozoruhodné jsou zejména výškové vztahy. Pokud lze armaturu nároží niky pokládat podle analogií za téměř kompletní (chybět mohou jen 1–2 spodní kameny), byl práh výrazně vyvýšen nad dnešní povrch terénu uvnitř i vně hradu, zároveň ale postranní zdivo brány přiléhalo většinou své výšky k vysokému soklu věže. Z toho lze usoudit, že úsek hradby s branou přilehl k věži s určitým časovým odstupem, zároveň však za podstatně odlišného uspořádání terénu v nádvoří oproti dnešnímu stavu, zejména za existence vyvýšeného skalní terénu po západním boku věži a mezilehlého paláce. Komunikace od brány tedy sloužila zejména této stavební trojici (srov. obr. 14). Tyto souvislosti jsou další indicií fázové vý-

Obr. 45: Landštejn. Vnitřní strana jižní obvodové zdi hradu, část v západním sousedství velké, jižní věže. Vlevo v popředí pravá svislá hrana a část záklenku (obojí z tesaných kvádrů) původní brány hradu. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

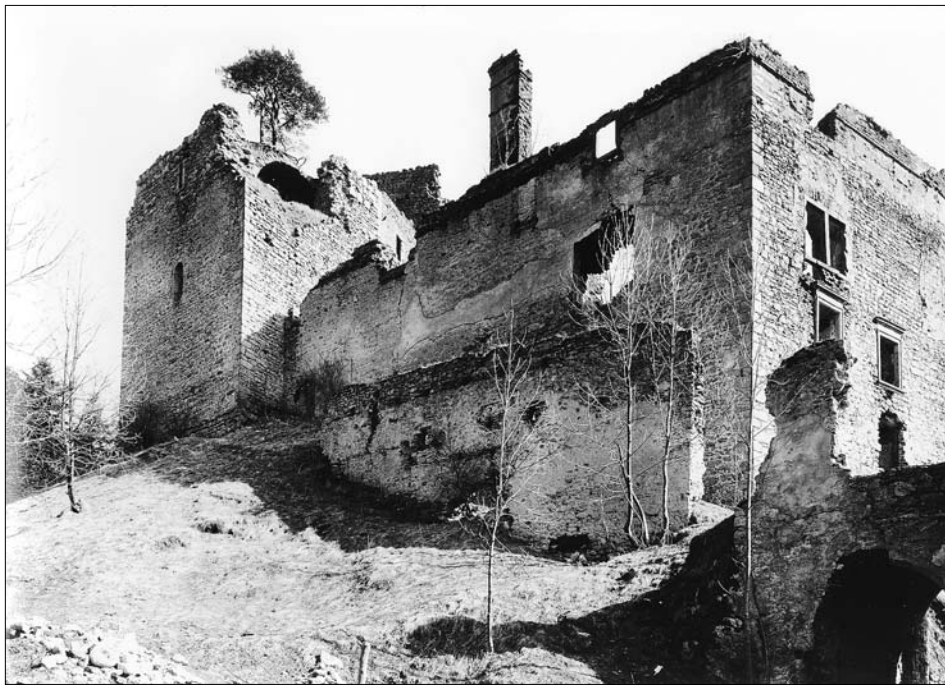

Obr. 44: Landštejn. Pozdně gotický vstup do 1. patra mezilehlého paláce od západu (práh a pravá točnice pro padací můstek jsou novodobými kopiemi), v pozadí vchod do kaple. Foto autor, 2010.

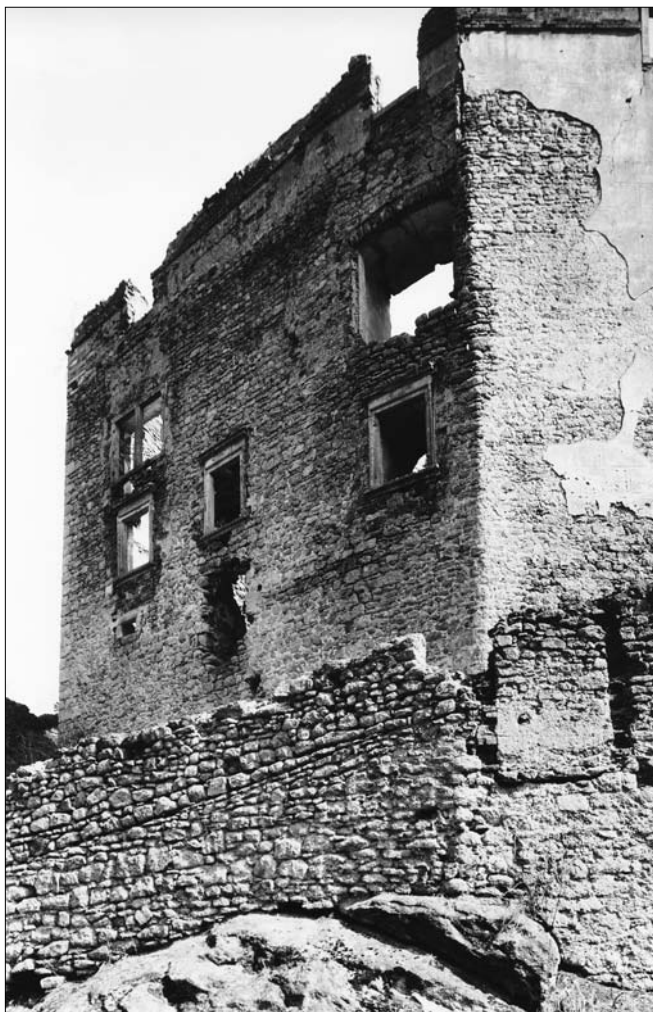
stavby hradu v pořadí: dvě věže – mezilehlá hradba s přilehlým palácem – velká obvodová hradba s jižní branou. Konkrétní poznatky o bráně a základových partiích zdiva věže nevyklučují, byť nejdůležitější situace zanikly, že její umístění bylo dílem teprve dodatečného rozhodnutí.⁶⁵⁾

Ze stejného hlediska je pozoruhodné umístění jediného původního vstupu do velké věže ve značné výšce nad terénem na západní straně (obr. 18). Místo přímo za vstupem do hradu nelze pokládat za příliš výhodné. Pokud si však představíme, že jižní část obvodové hradby, útokem nejohroženější, byla přibližně stejně vysoká jako úsek mezi věžemi, měl vstup do věže dostatečnou ochranu před střelbou.

65) Nelze zcela vyloučit existenci dalšího románského vstupu. Pozoruhodné je například kvádry armované severní nároží niky tzv. třetí brány, procházející obvodovou hradbou na západní straně, jejíž vznik se všeobecně spojuje teprve s výstavbou jižní věže před hradbou (tzv. donjonu) v průběhu 14. století (srov. obr. 13–15).

Obr. 46: Landštejn. Celkový pohled na jádro hradu od severozápadu. Vlevo severní věž. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Obr. 47: Landštejn. Pohled na severní část západního (v půdorysu se lomícího) průčelí jádra hradu. Pod opadanou omítkou v horních partiích se patrně rýsují stopy zazděného cimbuří. Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

Průzkum interiéru věže před rekonstrukcí našel dva otvory po mohutných vodorovných trámtech (výška 40, šířka 30 cm), které byly osazeny napříč celou mocností západní zdi, asi 35 cm pod úroveň podlahy vstupu, první z nich šikmo dole od jižní stojky portálu a druhá asi o 180 cm dále k jihu. Ze snímku před rekonstrukcí víme, že třetí trám byl ve stejné výškové úrovni hned severně od portálku a další můžeme předpokládat v jižním směru, kde se však již nemohl projevit v interiéru věže, neboť byl jižněji než jihozápadní kout jejího interiéru. Mohutnost a způsob osazení trámů nasvědčuje tomu, že byly nosníky (nejspíše dubovými) původní pavlače, která zřejmě spojovala vstup do 1. patra věže se zhruba stejně vysoko ležícím ochozem hradby nad branou.⁶⁶⁾

Při úvaze o výšce ochozu na jižní straně mohutné obvodové hradby si nelze nepoložit stejnou otázku pro její ostatní části. Více mohou naznačit opět jen fotografické snímky z doby před rekonstrukcí. Ty nás informují o výšce kvádrové armatury na mírně tupouhlých nárožích na severozápadě a jihozápadě, sahajících zhruba do úrovně podlahy třetího patra zevnitř druhotně přilehlých palácových křídel. Podle stavebně historického průzkumu je armatura jednodílná, tedy z románské stavební etapy.⁶⁷⁾ Zdá se, že v obou úsecích západní strany, které nejsou vzájemně odděleny armováním, můžeme na snímcích v příslušné výšce odlišit několik svislých spár, které lze hypoteticky pokládat za stopy zazděného a cimbuří, průzkum však o nich neinformuje (obr. 46, 47, 48). Případná existence cimbuří není překvapivá, za upozornění pouze stojí, že by se takto pojatá hradba lišila absencí vnějšího ochozu od východního úseku mezi dvěma věžemi. Vzhledem ke sklonu terénu je pravděpodobné, a nasvědčuje tomu také pokus o rekonstrukci výšky hradby nad branou, že na severu a jihu byla horní část hradby stupňovitě upravená.

Žádné ostatní části hradu dnes nelze románské etapě výstavby spolehlivě připsat. Týká se to také případného vnějšího opevnění, kde došlo v následujících obdobích k významným terénním a stavebním úpravám (obr. 13).

STAVEBNÍ PODOBA HRADU LANDŠTEJNA A OTÁZKA JEHO ZAKLADATELE

Shrneme-li informace z předešlé kapitoly, musíme konstatovat, že šlo o hrad v několika směrech výjimečný. Již jsme zdůraznili jeho dominantní polohu, stejně tak však

66) D. Menclová (o. c. v pozn. 23, s. 109) předpokládala jen podle výšky pater spojení portálku do věže pavlačkou s 2. patrem mezilehlého paláce, tomu však nic nenásvědčuje.

67) L. Lancinger – D. Libal – M. Heroutová – A. Lišková, o. c. v pozn. 29, s. 111–146.

Obr. 48: Landštejn. Dílčí pohled na jižní část západního (v půdorysu se lomického) průčelí jádra hradu. Pod opadanou omítkou v horních partiích se patrně rýsují stopy zazděného cimbuří (vlevo jižní stěna předbraní třetí brány, uprostřed v pozadí tzv. donjon). Stav před rekonstrukcí, duben 1981, jako obr. 16.

nelze přehlédnout monumentalitu románské stavby, zejména dvojice věží. Objem jejich zdiva, rozsah půdorysu a výška, jakkoli doložená pouze u jižní z nich, vyvolávají dojem mimořádného, nadstandardního počínu, jehož pohledový účinek nelze pokládat za pouhou náhodu. V českém prostředí nemá Landštejn v dané době srovnání a také dochované soudobé hrady na rakouské straně působí na první pohled skromnějším dojmem, počínajíc právě dimenzemi hranolových věží.

Spíše zavádějící je dosavadní debata o tom, zda lze k dispozici s dvojicí věží nalézt takové analogie, které by pomohly odhalit původ stavebníka. Odmítnout je třeba zejména snahu používat dispozici hradu jako argument proti možnosti rakouského zakladatele. Nebudeme-li se s některými autory upínat ke vzdálené a pro srovnání rovněž nikterak jednoznačné dispozici východomoravského Buchlova, nalezneme soudobé hrady s hranolovými věžemi, někdy uplatněnými v různě pojatých dvojicích, právě v Rakousku, zatímco v Čechách a na Moravě pro 1. polovinu 13. století příliš úspěšní nebudeme.⁶⁸⁾ Vypovídací hodnotu hradní dispozice nelze přeceňovat, a u stavby stojící na zemském pomezí to platí dvojnásob.

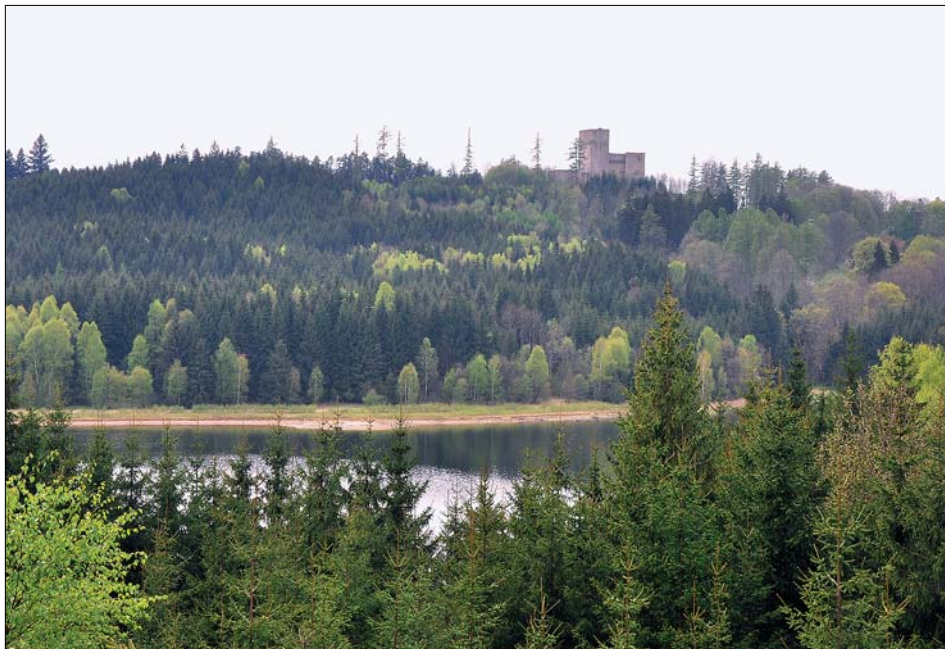
68) Srov. M. Plaček, Vztahy mezi hradním stavitelstvím moravského a rakouského horního Podyjí, in: XX. mikulovské sympozium 1990, Brno 1991, s. 247–260; M. Plaček, Pernegg a Weikertschlag – hrady při rakousko-moravské hranici, in: Archaeologia historica 30, Brno 2005, s. 235–241; T. Durdík – P. Bolina, o. c. v pozn. 38, s. 144; D. Libal – L. Lancinger, o. c. v pozn. 39; T. Kühnreiter, o. c. v pozn. 2 (autor předkládá také eventualitu souvislosti se současnými hrady kastelové dispozice).

Lze dát za pravdu autorům, kteří zdůraznili právě monumentalitu a rozsah stavby hradu (včetně pouhého objemu zdiva) a vyjádřili pochybnost nad tím, že by takového díla mohl pro sebe vybudovat rod Zöbingů, z jejichž hradu ve Weikertschlagu, stavěného zhruba současně s Landštejnem, se dochovala hranolová věž v exponovaném čele dispozice, s rozměry půdorysu cca 8,5 × 7,4 m. Srovnat jej lze spíše s rozměry a celkovým řešením skromnějšími hrady ministeriálů a drobné šlechty na rakouské straně, které reprezentuje například dvouvěžový hrad Kaja, nebo blízký hrad Buchenstein, sice s poměrně velkou britovou věží, ale celkově velmi malý. Zejména mohutností svých věží Landštejn vyniká i nad zhruba soudobým sídelním hradem mocného ministeriálního rodu Kuenringů ve Weitře, jehož dispozici však známe jen ze schematického plánu z roku 1588.⁶⁹⁾

Podobně nepravděpodobná je podle našeho názoru možnost, že by hrad jako Landštejn budovali v daném místě Hirschberkové, ekonomicky sice podstatně zdatnější než Zöbingové, avšak s těžištěm svého zájmu ve značně vzdálené části Bavorska. Zde koncem 12. století či kolem roku 1200 vybudovali nový rodový hrad Hirschberg, po němž se začali psát, jehož dvě hranolové věže, stojící v čele dispozice (prizemí jedné z nich sloužilo jako brána), se vyznačují použitím bosovaných kvádrů.⁷⁰⁾ Zavádějící je zjevně před-

69) Srov. G. Reichhalter – K. a T. Kühnreiter, o. c. v pozn. 47, s. 151–152, 297–298, 300–301, 420–423; T. Kühnreiter, o. c. v pozn. 2, obr. č. 18–23.

70) E. Götz a kol., Bayern IV: München und Oberbayern, Georg Dehio Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, München – Berlin 2006, s. 466–467.

Obr. 49: Landštejn. Dominantní umístění hradu v dálkovém pohledu přes údolní nádrž na potoku Pstruhovci, z prostoru historického česko-moravského pomezí (foto autor, 2011).

poklad, že „bavorskou filiaci“ stavebního typu Landštejna prozrazuje typ jeho tribunové kaple.⁷¹⁾ Již D. Menclová, která s touto myšlenkou přišla, zároveň správně uvedla, že „bavorské“ kaple tu landštejnskou připomínají jen existenci horního podlaží, využitelného k obývání, zatímco apsidy nebývají na rozdíl od Landštejna vybrané v síle zdiva, ale vystupují z její hmoty. K tomu je třeba zdůraznit, že předmětné kaple v Dolním Bavorsku a Horní Falcí vlastně vesměs nejsou hradními věžemi, ale samostatnými sakrálními stavbami – kostely s horním patrem, jehož využití bývá teoreticky vykládáno jako útočiště, ubytovna poutníků, úložiště potravin, místo asyly. Hradní kaple vyplňující jedno z podlaží věže, nad nímž je obytné patro, jsou obecně relativně vzácné, a mají vždy konkrétní individuální řešení, proto je nelze příliš vzájemně porovnávat. Stejně tak zůstávají otevřené otázky obsahových souvislostí takto pojatých věží.⁷²⁾

Oprávněná jsou naproti tomu upozornění na jméno hradu, vyjadřující exponovanou pohraniční polohu, a patrně také demonstraci úkolu přímo chránit zemské pomezí. Takovéto poslání lze skutečně věrohodně přisoudit především zeměpanskému hradu. Je-li tento předpoklad navíc podpořen celkovým zjevem a nákladností výstavby, dostáváme se k samotnému jádru našeho tématu. Dosavadní literatura obhajující tezi zeměpanského stavebníka prosazuje bez rozdílu toho českého, přitom se však nevyrovnává nejen s ab-

sencí podpůrných pramenů, ale také s vyloženými rozpory. Je-li nepochybné, že Landštejn doložený v pramenech 30. a 40 let 13. století ležel na území Raouska a panuje-li shoda v tom, že minimálně zápis v urbáři patrně k roku 1232 míní Landštejnem dnešní Pomezí, je zcela oprávněná výhrada L. Lancingera z roku 1980: Jak by došlo k tomu, aby se stejně jmenoval hrad českého panovníka a údolím oddělené rakouské městečko s farním kostelem? Je třeba zdůraznit, že zcela nepodložená představa o průběhu zemské hranice v údolí mezi hradem a městečkem vznikla pod vlivem archeologické interpretace „hradu“ v Pomezí, zatímco předchozí bádání o majetkovém a teritoriálním oddělení těchto dvou sídel ani neuvažovalo a zcela

oprávněně hrad Landštejn a stejnojmenné městečko pokládalo za nedílný celek. Proč je jako stavebník hradu nepravděpodobný český král, shrnul opět již L. Lancinger.⁷³⁾

Zaměříme se proto na otázku, zda hrad mohl vystavět některý babenberský vévoda. Zde je třeba připomenout zejména dvě důležité okolnosti. Jednak koupí části hrabství Raabs vévodou Leopoldem VI. (vládl 1194–1230) od dědičky Sofie nejspíše na podzim roku 1200, jednak výše vysvětlené zjištění, že území raabského hrabství nebylo po roce 1198 rozděleno striktně územně, ale šlo o soubor jednotlivých statků, z nichž některé svou polohou neodpovídaly oné zjednodušené představě o rozdělení na „východní“ a „západní“ část. Vylučuje tedy něco možnost, že vévoda získal po roce 1200 vliv v Landštejně, který by mu zde umožnil vybudovat hrad? Jak víme, patřili Zöbingové k ministeriálům hrabat z Raabsu, v jejichž službách kolonizovali oblast, která je předmětem našeho zájmu. Podle dobových zvyklostí je třeba počítat s tím, že po vymření hrabat z Raabsu po meči zůstali Zöbingové ve stejném poměru také k jejich nástupcům, tedy nejen k Hirschberkům, ale také k vévodovi Leopoldovi. Uvedli jsme už také, že kromě Bystřice jsou majetkové vztahy Zöbingů k dalším sídlům Landštejnska nejasné, navíc měl zeměpán možnosti získat konkrétní majetek i tehdy, když nebyl volně k dispozici. Těžko se přitom o tom, že zájem vévody o pohraniční raabské hrabství, jehož dostupnou část koupil za slušnou sumu peněz, byl také politický a strategický. Zöbingy si lze představit v roli zakladatelů a budovatelů Landštejna – městečka a hradu – z pověření a alespoň zčásti také za prostředky vévody. Budování pohraničních hradních a městských pevností ministeriály a šlechtou v zeměpanském zájmu bylo zjevně rozšířenou dobovou praxí.⁷⁴⁾ Konkrétní průběh a souvislosti tohoto procesu v Landštejně však nelze ani odhadnout. Pozoruhodný

71) Srov. D. Menclová, o. c. v pozn. 23, s. 110–111; J. Kuthan, o. c. v pozn. 3, s. 72.

72) W. Haas, Burgkapellen als Bergfried-Ersatz?, in: H. Hofrichter ed., Burg- und Schloßkapellen, Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e. V. – Reihe B: Schriften 3, Stuttgart 1995, s. 9–20; F. Fuchs, Höfische Kapellen des Landadels in der Region Regensburg, in: J. Fajt (ed.), Dvorské kaple vrcholného a pozdního středověku a jejich umělecká výzdoba, Praha 2003, s. 214–221. Pozoruhodné srovnání se severní věží Landštejna nabízí podobná obytná věž biskupského hradu Weyer v Salzbursku (blízko Bramberg am Wildkogel, okres Zell am See), jejíž kaple v přízemí se však navenek projevovala vystupujícím segmentem apsidy (srov. O. Piper, Österreichische Burgen 6, Wien 1908, s. 219–221).

73) Srov. text před pozn. 29.

74) Srov. např.: M. Weltin, Ascherichsbrügge – Das Werden einer Stadt an der Grenze, in: Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 10, 1986/1987, s. 1–42.

je nález dřevěné fáze výstavby v Pomezí, a stejně tak nemůžeme vyloučit, že také na místě hradu byla před jeho dochovanou formou stavba odlišného charakteru. Absence výslovných zmínek o hradě a jeho purkrabích v písemných pramenech není rozhodující.

Při úvahách o stavebníkovi a době vzniku Landštejna je třeba nebrat na vědomí pouze celkový pohledový účinek hradu, ale také jeho konkrétní kompozici. I když staveniště hradu je značně neobvyklé, můžeme je zjednodušeně charakterizovat jako ostrožnu orientovanou šíjí k jihu. Tomu odpovídá také umístění jižní věže a brány v čele hradu. Některé prvky však nasvědčují také záměrnému akcentování východní boční strany. Pozoruhodný je předsazený ochoz na krakorcích, jehož skutečné praktickou potřebu právě na tomto nejlépe chráněném úseku hradby, stojící na svažité přístupné skále, lze sotva vysvětlit. Podobně je tomu se střílnovými otvory v posledních patrech neobvykle vysoké velké věže, které se na východě uplatňují dva, zatímco na ohroženější jižní straně jen jeden. Již jsme zdůraznili, že využitelnost těchto otvorů ke skutečné střelbě je velice sporná, jejich umístění ve svrchních patrech věže nasvědčuje tomu, že měly přispívat zejména k její spektakulární hodnotě.

Lučištnické střílny a předsazený ochoz typu *machicoulis* patřily v uvažované době k nejmodernějším prvkům fortifikačního stavitelství, které musíme v kontextu Landštejna na vysoce hodnotit bez ohledu na to, že právem pochybujeme o jejich skutečné účelnosti a funkčnosti v rámci cílevědomé obrany. Zatímco šterbinové střílny podobného typu jsou v Rakousku doloženy již z průběhu 1. poloviny 13. století, z českých zemí průkazné soudobé doklady neznáme.⁷⁵⁾ S předsazenými ochozy je to ještě složitější. Datované příklady z uvedené doby na obou stranách chybějí, teprve z průběhu 2. poloviny 13. století jsou spolehlivě zachyceny dřevěné nosníky, jako na nástavbách obou městských bran v Hainburku. O ochozech na kamenných krakorcích lze i později uvažovat zejména v souvislosti s věžními ochozy a arkýři, zatímco u hradebních kurtin jsou dosavadní předpoklady pro střední Evropu více než zdrženlivé (obr. 50, 52).⁷⁶⁾ Domníváme se proto, že landštejnský předsaze-

Obr. 50: Kastl (Horní Falc, Německo). Pozdně románská brána benediktinského kláštera, vnější průčelí. Vodorovná řada výrazně předstupujících krakorců v úrovni původní koruny zdíva může evokovat uplatnění ochozu typu *machicoulis*, skutečnou funkčnost však musíme zvažovat s nejvyšší skepti (foto autor, 2009).

ný ochoz ve skutečnosti neplnil funkci *machicoulis*, ale měl primárně demonstrativní poslání.

Položíme-li si otázku, který ze zeměpanských stavebníků měl větší předpoklady použít uvedený typ střílnových otvorů a ochozu na Landštejně, svědčí známé skutečnosti opět spíše pro rakouského původce. Konkrétně je třeba docenit zejména intenzivnější účast babenberských panovníků a jejich družin na taženích do vyspělejších středomořských oblastí, která se nejspíše projevila také na typologii a celkovém vybavení dochovaných fortifikačních staveb, na čele s městským opevněním Hainburku. Jen v souvislosti s osobou Leopolda VI., který měl velmi blízko k sicilskému dvoru císaře Fridricha II., připomeňme, že měl od roku 1203 za manželku vnučku byzantského císaře Isaaka II. Angelose Theodoru. V roce 1212 se zúčastnil tažení do jižní Francie proti Albigenským a odsud pokračoval bojovat proti Maurům ve Španělsku. Roku 1217 vyrazil v čele své elity (jako jeden z nejvýznamnějších rakouských ministrů) byl mezi nimi také Jindřich z Zöbingu) na křížovou výpravu do Palestiny, aby pak od Akkonu ještě pokračoval do Egypta k dobývání Damietty.⁷⁷⁾

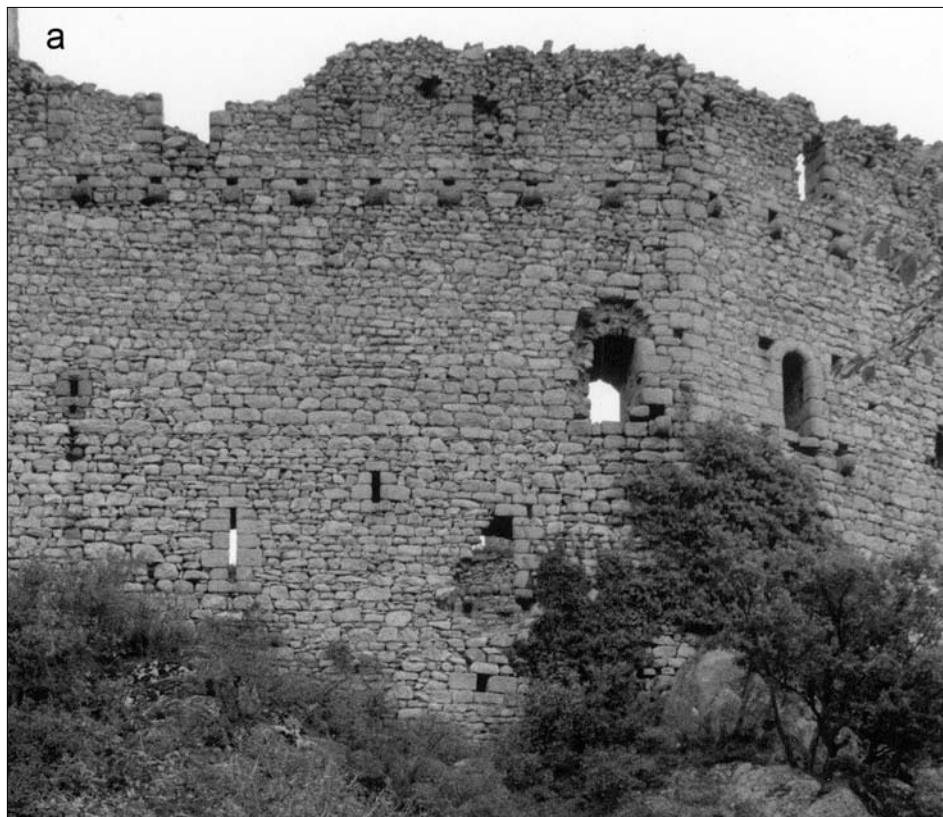
Domníváme se, že předsazený ochoz, vysoké střílnové otvory v nejvyšší partii velké věže, a případně ještě další, zaniklé prvky na severní věži, avšak zároveň také samotné mohutné dvouvěže, výrazně právě v pohledu od východu, měly silný demonstrativní účel, s cílem na větší dálku prezentovat hrad Landštejn jako silnou moderní pevnost. Snaha „zviditelnit“ hrad právě z východní, respektive severovýchodní strany, a takto jej cíleně nasměrovat jako symbol státní svrchovanosti v blízkosti hranice, můžeme rovněž pokládat za indicii rakouského původce stavby (obr. 49).

V rámci interpretace Landštejna jako zeměpanského pohraničního hradu si nelze blíže nepovšimnout také sta-

75) Problematiku lučištnických střílen v dané době v souvislosti s Landštejnem shrnul J. Varhaník, o. c. v pozn. 53.

76) Srov. zejm.: P. Aichinger-Rosenberger et al., Die Kunstdenkmäler Österreichs, Niederösterreich südlich der Donau 1, A-L, Dehio-Handbuch, Wien 2003, s. 680–684; S. C. Pils – S. Scholz, Österreichischer Städteatlas, Stadtmappe Hainburg, Wien 2002; H. W. Böhme – B. Dollen – D. Kerber – C. Meckseper – B. Schock-Werner – J. Zeune, Burgen in Mitteleuropa: Ein Handbuch 1, Stuttgart 1999, s. 253. K našim podmínkám srov.: V. Razim – J. Bláha, Věž Horního hradu Rožmberka nad Vltavou (tzv. Jakobínka) – K počátkům a vývoji hradu Rožmberka, in: Sborník 3, 2005, s. 187–211; V. Razim, Ochozy hradu Helfenburka u Bavorova, in: Dějiny staveb 2004, s. 47–59.

77) Srov. např.: H. Dopsch – K. Brunner – M. Weltin, Österreichische Geschichte 1122–1278, Die Länder und das Reich der Ostalpenraum im Hochmittelalter, Wien 1999, s. 250–255.

Obr. 51: Ortenbourg (Alsasko, Francie). Ukázka vnější obvodové zdi paláce (60. léta 13. století), před jehož střechou podobně jako na Landštejně probíhal ochoz, zvenku chráněný předprsní zidkou s cimbuřím (cimbuřím bylo později zrušeno a nadezděno). Na rozdíl od Landštejna zde však nebyl stálý, na kamenných krakorcích přesazený ochoz, srovnatelný s ochozy typu machicoulis, ale pouze příležitostný ochoz typu hourds na dřevěných nosnících. Nosníky byly po vysunutí z připravených otvorů podpírány drobnými kamennými konzolami (a – pohled zvenku, b – stejný pohled zevnitř paláce; v přízemí paláce šterbinové střílny v níkách pro lukostřelce, v patře zbytky velkého krbu, odkládací výklenky, vstupy do arkýřových prevetů, nahoře dobře patrné zuby cimbuřů) (foto autor, 2000).

78) Obecně k právním funkcím hradních kaplí srov.: D. Kerber, Rechtsgänge in Burgkapellen – Ein Überblick, in: H. Hofrichter ed., o. c. v pozn. 72, s. 41–44.

79) Možnost vězení, a nikoliv jako jediný, uvedl již A. Sedláček, o. c. v pozn. 22, s. 101. Sedláček zároveň upozorňuje na zprávu o dnes již neexistující věži hradu Líšna na Benešovsku, v níž byla kaple a údajně

vebního typu („věžní“) kaple, která nebyla jen drobnou soukromou oratoří, ale splňovala vlastnosti kostela se západní tribunou, byť půdorysně nevelkého. Podobu kaple a její význam však bude třeba teprve náležitě vyhodnotit, stejně jako její souvislost s prostorem pod podlahou. Tuto zcela temnou místnost bychom samozřejmě mohli jednoduše považovat za způsob, jak vyvýšit výškovou úroveň kaple, nebo za úložný prostor nějaké zvláště cenné komodity, tomu však příliš nenasvědčuje velmi obtížný přístup, nemluvě o značné objemnosti interiéru velké věže a případně dalších staveb, poskytujících další možnosti ukládání. V úvahu proto patrně (zatím zcela hypoteticky) přichází také primární určení pro vězení, jež by mělo v přímé návaznosti na kapli, využívanou také k právním úkonům,⁷⁸⁾ zvláštní symbolickou náplň.⁷⁹⁾ Navenek

rovněž vězení (A. Sedláček, o. c. v pozn. 22, XV., Praha 1927, s. 114). Zajímavé a dostatečně neřešené otázky významu vězení pohraničního zeměpanského hradu jsme se nedávno dotkli v souvislosti se západočeskou Přimdou (V. Razím, K významu a stavební podobě románského hradu Přimda, *Průzkumy památek* 15, 2008, č. 1, s. 39–56). Ve vztahu k této možné interpretaci na Landštejně představuje zdánlivou komplikaci absence otvoru, jímž by do kobky pronikalo přímé denní světlo a vzduch, také nic nevíme o případném odpadním (fekálním) otvoru. Přívod vzduchu je však žádoucí také v případě úložného prostoru, podobný otvor ostatně nemělo ani vysoké přízemí velké věže. Prostor pod kaplí bychom tak mohli hypoteticky označit za temnici, těžký žalář, u nějž se s delší dobou věznění nepočítalo.

Pozoruhodnou analogii kaple a vězení v jedné stavbě zřejmě představuje také hrad Nideggen, vybudovaný hrabaty z Jüllichu (patřili k nejvýznamnější šlechtě severozápadní části říše) v poslední třetině 12. století jako hlavní rezidence, zároveň ale jako zabezpečení pohraničního území panství (zejména jako opositum císařskému hradu Bergstein). V čele hradu stojí mohutná hranolová věž (18,5 × 14 m), ve všech podlažích dělená do dvou částí. V jejím přízemí, přístupném pouze z úrovně ochozu hradby v 1. patře, se nachází původní románská kaple, s apsídou a postranními výklenky vybranými v síle zdi. Vedlejší, rovněž klenutý prostor je interpretován jako vězení. Hrad bývá označován jako středisko panství a místo věznění vysoce postavených osob. Byli zde vězněni dva kolíniští arcibiskupové, vévodové Ludvík Bavorský a Václav Lucemburský a další (C. *Euskirchen* ed., G. Dehio Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Nordrhein-Westfalen I – Rheinland. München – Berlin 2005, 1011–1015; I. *Bodsch*, Nideggen – Burg und Stadt. Köln 1995).

kaple ve věži, naznačující svou existenci dvěma okénky, přispívala k symbolice obranyschopnosti hradu.⁸⁰⁾

NA ZÁVĚR

Na závěr se ještě vraťme k otázce územní příslušnosti románského hradu Landštejna, jež je základem problému, k jehož vyřešení se zde snažíme přispět. Už bylo dostatečně zdůrazněno, že snaha některých autorů „vést“ severovýchodní část hranice území, jež bylo rozhodnutím z roku 1179 načas připojeno k Rakousku, údolím mezi Pomezím a Landštejnem, a tak „udělat“ z Landštejna český hrad, nemá přijatelné opodstatnění. Tomuto závěru nasvědčuje ještě další, dostatečně nezdůrazňovaná souvislost.

Podle uvedené, dnes všeobecně přijímané interpretace popisu hranice v císařově listině je nápadné, že tento popis charakterizuje úsek směřující od jihozápadu k bodu, který dosavadní bádání identifikuje s Vysokým Kamenem (něm. příznačně Markstein) jižně od Kunžaku, ale pomíjí další body odsud směrem k jihovýchodu. Vysvětlením tohoto zdánlivého rozporu je nejspíše skutečnost, že zatímco od Vysokého kamene směrem k jihozápadu šlo o vytýčení nové hranice Rakouska vůči území Čech, od uvedené kóty směrem k jihovýchodu šlo o hranici Čech s Moravou – od roku 1179 Rakouska s Moravou, kde ke změně průběhu nedošlo. Jinými slovy, roku 1179 byl k Rakousku připojen územní cíp Čech (Vysoký kámen se stal novým trojmezím), ale území Moravy zůstalo nezmenšené, a proto se císařské rozhodnutí o tomto úseku hranice nezmiňuje. I když historická hranice mezi Čechami a Moravou prodělala v průběhu staletí různé dílčí posuny, nic nenasvědčuje tomu, že by Landštejn mohl být po roce 1179 součástí Moravy (připomeňme opět, že Landštejn a Staré Město pod Landštejnem byly součástí pasovské diecéze). Žádná z variant průběhu moravské hranice nepřekračuje potok Pstruhovec, jehož hlubokým údolím (dnes zaplněným

Obr. 52: Hainburg (Dolní Rakousko). Vídeňská brána, vnější průčelí. Opevnění Hainburku, mohutné babenberské pevnosti při uherské hranici, je vrcholnou ukázkou vysoké úrovně fortifikačního stavitelství doby vévody Leopolda VI. Spodní část Vídeňské brány, s lici zdíva z bosovaných kvádrů, naznačuje svou dispozicí se dvěma postranními věžemi souvislost s antickou tradicí a mediteránním (zároveň jihoevropským štaufským a francouzským) prostředím. Původní zakončení koruny zdíva této stavební fáze se nedochovalo. Horní omítnutá část pochází z pozdní doby vlády českého krále Přemysla Otakara II. Nad vrcholnicí lomeného oblouku probíhal ochoz vyložený na dřevěných nosnících, přístupný dochovaným obdélným portálkem na průčelí (foto autor, 1998).

přehradní nádrží) je modelován landštejnský hřeben na své východní straně.⁸¹⁾ Za pozornost přitom stojí, že Landštejn zaujímá místo, které je historické hranici Čech s Moravou nejbližší. Také tato skutečnost naznačuje strategické umístění hradu v uvedeném zeměpisném směru.

Znění listiny z roku 1179 a vývoj dalších událostí je třeba rovněž posuzovat na pozadí širších politických souvislostí. Pokud jde o vztah císaře Fridricha Barbarossy k pře-

80) K tomuto významu hradních kaplí srov.: H. W. Böhme – B. Dollen – D. Kerber – C. Meckseper – B. Schock-Werner – J. Zeune, o. c. v pozn. 76, s. 315–321.

81) Srov. pozn. 9.

myslovskému státu, je doložena nejen jeho snaha o oslabení pražských knížat zhruba od závěrečné třetiny období vlády Vladislava II. (1140–1172) a pak během následující krize, kdy Přemyslovci mezi sebou bojovali o ústřední moc, ale také jeho zřejmý záměr rozdělit český stát na dvě části zřízením moravského markrabství, jež by se stalo přímým říšským lénem. Nelze vyloučit, že se tato snaha, za jejíž projev bývá považován inscenovaný průběh řezenského sněmu a soudu císaře nad znesvářenými předáky Čechů a Moravanů roku 1182,⁸²⁾ odráží již v o tři roky starším rozhodnutí o nové hranici dvou zemí – *Bohemie scilicet et Austrie*, na němž mezi svědky nalezneme osobnosti výmluvně označené jako *Otto comes de Moravia* a *Primezla marggravius de Moravia*.⁸³⁾ Vládcem Moravy se pak stal Konrád II. Ota, člen rodu znojemských údělníků, úzce spřízněných s Babenberky. I když není nic určitého známo o tom, zda se kolonizační tlak z rakouské strany nějak projevoval také vůči přilehlému moravskému (tedy vlastně znojemskému) území, lze se domnívat, že změny hranice na této straně nebyly politicky žádoucí.

Pokus o trvalé odtržení Moravy však během několika příštích let ztroskotat, až nakonec došlo k nové konsolidaci přemyslovského státu, jež vyvrcholila vydáním tzv. Zlaté buly sicilské roku 1212. V letech urovnání vnitřních poměrů a naopak prudkého oslabení říšské moci ve střední Evropě za doby vlády císaře Fridricha II. český stát trvale posiloval. To se projevilo také ve vztahu k babenberským zemím, zejména po smrti markraběte Vladislava Jindřicha roku 1222. Když Leopold VI. dosáhl tři roky na to smlouvy o sňatku císařského syna Jindřicha VII. se svou dcerou Markétou, a tak zmařil podobné politické plány českého panovníka, musel čelit válce, kterou král Přemysl Otakar I.

82) Z obsáhlé literatury např.: *J. Žemlička*, *Čechy v době knížecí* (1034 až 1198). Praha 1997, s. 313–328.

83) CDB I, srov. pozn. 8.

rozpoutal. Válečné střety v pohraničí se pak často opakovaly také za nástupců obou panovníků – Václava I. (1230 až 1253) a Fridricha II. Bojovného (1230–1246). Ve 20. letech se tak značně proměnily vztahy na hranicích, výrazně se zvýšila potřeba strategicky rozmístěných, kvalitativně nových opevnění. Mezi nimi máme na české a moravské straně zprávy zejména o Jemnici a Znojmě, počítat však musíme také s Bitovem, Vranovem, Jindřichovým Hradcem rodu Vítkovců a dalšími, na rakouské straně pak s Lavou, Hardeggem, Drosendorfem, Raabsem a opět řadou jiných, mezi nimi zřejmě také s Landštejnem. Tato léta napětí se nepochybně stala impulsem k modernizaci fortifikačního stavitelství, to je však již téma a období, jež nepatří do našeho příspěvku.⁸⁴⁾

Jak jsme již uvedli, neumožňuje stavba hradu, ale ani jiné prameny přesnější datování jeho vzniku. Není však nepravděpodobné, že podnětem bylo již uklidnění vzájemných česko-moravských vztahů po nástupu Přemysla Otakara I. (1197–1230), jež se také mohlo stát jedním z podnětů koupě části raabského hrabství Leopoldem VI. Stejně tak však v úvahu přichází také uvedený pozdější vývoj událostí, zejména houstnoucí válečná atmosféra v moravsko-rakouském pohraničním prostoru od 20. let 13. století.⁸⁵⁾

Tato práce vyšla v rámci institucionálního úkolu vědy a výzkumu NPÚ č. 21301, Vědecký výzkum a aplikace metod operativního zpracování stavebněhistorických a uměleckohistorických průzkumů prováděných při obnově kulturních památek a nemovitostí v památkově chráněných územích.

84) K vývoji událostí v tomto období přehledně např.: *V. Vaníček*, o. c. v pozn. 41, s. 110–126, 318–361.

85) Děkuji T. Kühnreiterovi a S. Scholzovi za konzultace k rakouským dějinám, J. Mládkové za ochotu při zkoumání hradu Landštejna, Z. Prokšové z NPÚ–ÚOP Č. Budějovice za poskytnutí digitalizovaných archivních snímků, L. Bezděkoví z NPÚ–ÚP za přípravu archivních snímků do tisku, V. Uhroví a Z. Jandusové za svolení publikovat jejich snímky.

ZU DEN ANFÄNGEN DER BURG LANDSTEIN

Die Burg Landstein (histor.: Landesstein, Landessteyn, tschech.: Landštejn) befindet sich im südöstlichen Winkel Böhmens, unmittelbar an der Landesgrenze zu Mähren und in der Nachbarschaft Niederösterreichs.

Die strategisch bedeutende Lage ist jedoch nicht alleine die Ursache dafür, dass die Forscher der Burg schon seit dem 19. Jahrhundert Aufmerksamkeit schenkten. Landstein zählt zu den ausgedehntesten Burgen in Böhmen und durchlief eine komplizierte Bauentwicklung. Seine Kernburg mit zwei prismatischen Türmen und einer mächtigen Ringmauer ist ein außergewöhnliches spätromanisches Bauwerk. In unmittelbarer westlicher Nachbarschaft der Burg befindet sich auf der gegenüberliegenden Seite des Bachtals die kleine Siedlung Pomezi (deutsch: Markel, Markl) mit der spätromanischen Kirche zu Johannes dem Täufer. Alles deutet darauf hin, dass es sich ursprünglich um die mit der Burg zusammenhängende, befestigte Kleinstadt handelte.

Die Zeit und die Umstände der Entstehung der Burg und der Siedlung Pomezi, ihre bauliche Gestalt in der romanischen Epoche und ihre Schöpfer stellen gleich aus mehreren Gesichtspunkten wichtige Fragen dar. Eine rahmenhafte Übereinstimmung herrscht bislang nur bei der Entstehungszeit der Burg und der Kirche in Pomezi. Auf Grund der Technologie des Mauerwerks, der Überreste seiner Oberflächenbearbeitung und der sparsam zur Anwendung gebrachten Architekturelemente kann man sie ungefähr auf die Zeitspanne vom Ende des 12. bis in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts eingrenzen.

Das Ziel der Studie war eine Zusammenfassung und Revision der bisherigen Quellen und der Aussagekraft der romanischen Bauphase der Burg. Der Burg wurde bislang von Seiten der neueren Forschung kein größeres Interesse zuteil, denn sie hat unter der unsensiblen Rekonstruktion zu Beginn der 80er Jahre des 20. Jahrhunderts beträchtlich gelitten.

Die Burg Landstein nimmt das nördliche Ende des höchsten Abschnittes eines von weitem sichtbaren Bergrückens ein. In der Nord-Südachse stehen unmittelbar auf dem Grat des Bergrückens die beiden prismatischen Türme mit dem dazwischenliegenden Palas. An die Westseite dieser Dreiergruppe schließt sich der von der Ringmauer eingeschlossene Raum an, der so in einem relativ steilen Hang liegt. Während der südliche der beiden Türme einen beinahe regelmäßig rechteckigen Grundriss besitzt, ist der nördliche deutlich rhombisch. Die Form und Drehung des zweiten Turmes wurden durch das Streben bedingt, ihn so gut wie möglich dem Verlauf des Nordabschnittes der Ringmauer und der Orientierung der Kapelle anzupassen, die sich im Nordturm befindet.

Bis heute ist sehr gut erkennbar, dass beide Türme als Einzelwerke erbaut wurden, an die sich erst sekundär, durch eine Baufuge getrennt, die einzelnen Abschnitte der Ringmauer und der Innenbebauung anfügen. Dabei ist gleich zu Beginn das Bewusstsein des Erbauers darüber offenkundig, wie die Ringmauer schließlich ihr Areal eingrenzen soll. Das verrät auffällig die geringere Stärke jener Umfassungsmauern der Türme, die nicht auf die Feldseite gerichtet sind. Die Beschaffenheit des Bauwerks und des Geländes lassen die Schlussfolgerung zu, dass der Bau der Steinburg mit den Türmen begonnen wurde und erst danach die Ringmauerabschnitte folgten. Zunächst musste der Westabschnitt der Ringmauer angelegt werden, und erst gemeinsam mit seiner schrittweisen Erbauung in horizontalen Hausteinsten-Lagen wuchsen die nördlichen und südlichen Abschnitte empor, um erst am Ende an die Turmkörper angefügt zu werden. Der Ringmauerabschnitt zwischen den Türmen wurde zuerst erbaut, damit hier ein Wohngebäude (Palas) entstehen konnte.

Die verfügbaren Erkenntnisse der Bauanalyse ermöglichen es nicht, die Zeitspanne zwischen der Entstehung der beiden Türme und den Ringmauerabschnitte genauer zu bestimmen. Auch wenn sie sich auf Grund der Technologie des Haustein-Mauerwerks und der spärlichen Architekturformen rahmenhaft in eine Bauphase einordnen lassen, kann man bestimmte Unterbrechungen oder Verzögerungen im Zeitraum einer Reihe von Jahren einräumen. Demgegenüber deutet die Grundriss- und Funktionscharakteristik der Türme an, dass ihre Benützung die Existenz weiterer Teile der Anlage erforderte. Insofern

man das heute beurteilen kann, ist die große Sparsamkeit bei der Verwendung von handwerklich anspruchsvolleren Konstruktionen sowie von bildkünstlerisch und stilistisch geprägten Bauteilen eine auffällige Eigenschaft der ganzen Burganlage, die sich nicht alleine durch die schwierige Bearbeitung des anstehenden Granits erklären lässt. Geeigneteres Steinmaterial konnte man wenigstens im notwendigsten Umfang heranzuführen, wie wir von anderen Orten wissen. Die Kernburg von Landstein erweckt so den Eindruck einer „raschen“, gleichsam „rohen“, vor allem zweckorientierten Bautätigkeit. Die Mauer-schalen bestehen aus Hausteinen in verschiedenen Größen (die sog. opus spicatum-Struktur wurde nicht festgestellt), die Eckkonstruktionen aus glatten Granitquadern. Auch die festgestellten Überreste der Oberflächenbearbeitung des Mauerwerks (glatt verstrichener Setzmörtel mit eingeritztem Quader-Fugenstrich) ermöglichen einen Vergleich mit der Kirche in Pomezi.

Unter allen Bauwerken der Burganlage ist der südliche Turm, dessen Grundriss über 13,5×11 m misst, am meisten in sich geschlossen. Die erwähnte Schlichtheit des Baus äußert sich in einem Fernbleiben von Gewölben, der Innenraum wurde bloß durch Trameden in Geschosse unterteilt. Das ungefähr 7 m hohe Erdgeschoss war ganz ohne Lichtöffnung, der einzige ursprüngliche Zugang in den Turm befand sich an der Westseite des 1. Stockwerks. Weitere primäre Maueröffnungen liegen im 4. und 5. Stockwerk. Es handelt sich um drei, im Prinzip übereinstimmende kleine Fenster, die sich nach außen durch senkrechte Lichtschlitze öffnen (Höhe ca. 120–140 cm). Ihre trichterförmige Laibung verbreitert sich stufenförmig nach innen. Zwei dieser Fensteröffnungen wurden im 5. Stockwerk ungefähr in der Mitte der südlichen und der östlichen Seite angeordnet, die dritte um ein Stockwerk tiefer in der Mittelachse der Ostseite. Die Form der Maueröffnungen und die Gestaltung der Lichtschlitze lässt die Schlussfolgerung zu, dass sie neben der spärlichen Belichtung auch als Schießscharten bestimmt waren, wenn auch praktisch gänzlich wirkungslos.

In den Innenräumen der einzelnen Turmgewölbe wurden keine Spuren von Einrichtungen zu langfristigen Wohnzwecken festgestellt, wie Abtrittker oder Kamin. Auch wenn wir sein Alter nicht kennen, sind jedoch Überreste eines Aborts an der südöstlichen Ecke des obersten Geschosses erhalten. Ebenso lässt sich nicht ganz die Existenz einer Heizeinrichtung ausschließen (besonders eines Kamins mit einfacher Ummantelung), denn ihre Spuren konnten durch eine örtliche Destruktion und die nachfolgende unsensible Rekonstruktion verwischt worden sein. Das Erdgeschoss und die einzelnen hohen Stockwerke dienten sicherlich vor allem zu Lagerzwecken und nicht zum Wohnen. In den oberen, niedrigeren Geschossen müssen wir jedoch die dauerhafte Präsenz von Wachpersonal voraussetzen.

Der Grundriss des nördlichen Turmes steht durch seine Dimensionen dem Südturm sehr nahe, unterscheidet sich jedoch durch die spezifische Form. Auch die innere Gliederung, die Art des Zugangs und weitere Eigenschaften sind verschieden.

Das Untergeschoss stellt einen durch ein Tonnengewölbe überspannten Keller von rautenförmigem Grundriss dar (cca 540×370 cm), der unmittelbar an der Westwand durch eine einzige quadratische Öffnung im Gewölbe zugänglich ist. Die Öffnung hat eine grob bearbeitete Steineinfassung mit einem Falz für den Deckel oder das Gitter an der Oberkante. Die Kellerwände, die auch mit dem Gewölbe im bauzeitlichen Zustand erhalten sind, weisen keine Spuren von Eingriffen auf, vor allem fehlen Hinweise auf eine Befestigung der Leiter.

Das erste Stockwerk des Turmes hat von Anfang an als Kapelle gedient. Das eigentliche Geschoss ist für das Schiff bestimmt, die von einer halbrunden Kuppel überspannte Apsis ist aus der Stärke der Ostmauer ausgenommen und auch aus derselben Richtung durch ein romantisches, sekundär überarbeitetes Fenster belichtet. Das Schiff hat wieder ein Tonnengewölbe. In seinem Westteil befindet sich auf einem ebensolchen Gewölbe die Empore, die durch ein ähnliches, sekundär bearbeitetes Fenster von Norden belichtet wird. Das Fenster besitzt eine geräumige Laibung, deren Boden sich auf dem Gehniveau der Empore befindet. Der ursprüngliche, bei der Rekonstruktion erneuerte Eingang des Schiffes befindet sich auf der Südseite. Sein Portal ist bei-

nahe identisch mit dem Portal im 1. Stockwerk des großen Turmes, es sind jedoch nur die beiden Seitengewände original. Vor der Rekonstruktion war hier das in Mauerstärke eingelassene Riegelloch für den Schließbalken sichtbar.

Aus derselben Richtung betrat man um ein Stockwerk höher die Empore. Unter den bearbeiteten, bildkünstlerisch einfach ausgeführten Elementen befinden sich in der Kapelle außer den Laibungen der Fenster und der erwähnten Portale noch die Eckgesimse im Anlauf der halbrunden Kuppel und die Kämpfergesimse des Gewölbes unter der Empore, in der Apsis hat sich der Torso der Altarmensa aus Steinquadern erhalten.

Die heutige Brüstungsmauer der Empore ist bei der letzten Rekonstruktion entstanden. Es hat jedoch den Anschein, dass einige Steinsteufen beim Fenster am Nordrand der Oberseite des Emporen-Untergewölbes ursprünglich sind. Man konnte also offenbar vom Schiff über eine Holzterrasse an der Nordwand zur Empore gelangen. Primär ist auch das steinmetzbearbeitete Konsolenfragment, das sich über dem Scheitel des Emporen-Untergewölbes in Richtung der Apsis erhebt. Nach Analogien kann man annehmen, dass es sich um den Unterteil eines untergegangenen Erkervorsprunges handelt, der den Emporenaltar trug. Auch aus der Anordnung und Größe der Nische des erwähnten nördlichen Fensters, das auf diese Weise gleichfalls das Schiff der Kapelle und auch den Raum der Empore belichtet, läßt sich auf die Authentizität der Treppe zur Empore schließen. Man kann nicht feststellen, wie ursprünglich die Trennmauer zwischen der Empore und dem Schiff ausgesehen hat.

Von dem Durchgang zwischen dem Eingangsportal und dem Emporenraum führt eine steile unbelichtete Treppe in Mauerstärke zum zweiten Stockwerk, das von einem sekundär eingefügten Gewölbe überspannt wird. Ursprünglich handelte es sich um einen flachgedeckten Raum von unklarer Höhe, der offenbar zu Wohnzwecken diente; die Innenteilung und Heizeinrichtung kann ohne Spuren verschwunden sein, den unablässigen Abort könnten wir an Stelle der sekundär eingefügten Wendeltreppe an der Ostseite annehmen. Über die oberen Geschosse des Turmes wissen wir nichts.

Ein weiterer, an der Südostseite angeordneter primärer Zugang ist vielleicht das interessanteste Element der Raumordnung des zweiten Stockwerkes des Nordturmes. Der Zugang ist nicht so beschaffen, dass er wie die anderen Portale in das zugehörige Stockwerk des Palas führen würde, sondern war von Anfang an dazu bestimmt, einen Gang begehbar zu machen, welcher der Außenseite der Verbindungsmauer vorgesetzt war. Dieser Außengang wurde von annähernd regelmäßig angeordneten Kragsteinen aus behauenen Granit getragen, die immer von zwei übereinanderliegenden Werksteinen gebildet wurden. Aus der Dokumentation vor der Restaurierung, die leider die Originalkragsteine durch Repliken ersetzt hat, ist ihre tiefe Verankerung im Mauerkörper klar ersichtlich, die es erlaubt anzunehmen, dass sie primär in der Mauer eingesetzt waren. Nach derselben Dokumentation wurden die Kragsteine in einer bestimmten Entwicklungsphase des Palas ebenso wie die umgebende Mauerschale abgeschlagen, und der Gang verschwand so definitiv unter (die Mauer auf den Kragsteinen ist renais- sancezeitlich).

Alles deutet darauf hin, dass der Gang ursprünglich ein Wehrgang war, der auf dem Niveau der Mauerkrone der Wehrmauer lag, und hinter ihm befand sich nur mehr das Dach des zweistöckigen Palas. Insofern diese Rekonstruktion zutrifft, handelte es sich um einen Wehrgang vom Typus machicoulis (fr.). Man muss aber auch in Erwägung ziehen, dass der Fußboden des Wehrganges in seiner ganzen Breite geschlossen bzw. ohne Öffnungen war. Durch die Situation des Portals kann man ausschließen, dass hier bloß gelegentlich ein hölzerner Wehrgang vom Typus *hours* (fr.) eingerichtet worden sein könnte, bei dem die Kragsteine nur als Stütze für die horizontalen Tragbalken dienten. Der Wehrgang könnte außer vom zweiten Stockwerk des Nordturmes auch vom Dachraum des Palas zugänglich gewesen sein, keinesfalls jedoch vom südlichen Turm.

Wir wissen beinahe nichts über die Struktur des flachgedeckten Palas zwischen den Türmen, auf dessen Existenz und frühe Entstehung gleichfalls auf Grund der erwähnten Eingänge in die Kapelle, auf die Empore und in den Dachraum des Nordturmes geschlossen wird. Nach zahlreichen Umbauten und Teilerstörungen wurden durch die Bau- forschung bloß zwei Maueröffnungen im 1. und 2. Stockwerk festge-

stellt, von denen sich tatsächlich annehmen lässt, dass sie von Beginn an der Bestandteil der östlichen Außenmauer waren. Man kann sie am ehesten Abtrittkern zurechnen. Die Entwicklung der wesentlich schwächeren hofseitigen Mauer ist ebenso sehr unklar. Auch wenn auf der Nordseite des großen Südturmes Maueröffnungen ganz fehlen, was seiner ausgeprägten Wehrfunktion zuzuschreiben ist, kann man voraussetzen, dass der Palas den ganzen Raum zwischen den Türmen einnahm.

Ebenso kann man nicht die Ausdehnungen und das Aussehen der Innenbebauung bestimmen, die an die übrigen Abschnitte der 240 cm starken Ringmauer anliegt. Einige Spuren, die von der Existenz von Abtrittkern zeugen, können wir vom chronologischen Gesichtspunkt nicht beurteilen.

Umso wertvoller sind die Überreste einer Toranlage in dieser Wehrmauer, die sich ganz nahe an der Westseite des großen Turmes erhalten haben. Diese Anordnung wirkt in Anbetracht der Beschaffenheit des Geländes logisch. Gerade zur Toranlage, respektive zum Südturm, läuft vom Süden aus ein Felsrücken, bei dem die Anlage des Zugangsweges am leichtesten war. Der Raum vor der Toranlage hat sich jedoch durch die spätere Entwicklung der Außenbefestigung radikal verändert, die vom Burggraben über die spätgotische äußere Wehrmauer bis zur ausgedehnten Erdbastei reicht. Der Hauptgrund für den Untergang der Toranlage und für ihre Verlegung auf die Westseite war offenbar der Bau eines dritten großen prismatischen Turmes vor der Außenseite des südlichen Abschnittes der Ringmauer (des sog. Donjons).

Vom Wehrgang über der Toranlage führte ein Holzgang zum Eingang in das 1. Stockwerk des großen Turmes. Man kann heute keine weiteren großen Bauteile der Burg der romanischen Bauphase zuverlässig zurechnen. Das betrifft auch die eventuelle äußere Befestigung, an der es in den folgenden Perioden zu bedeutenden baulichen und topographischen Umgestaltungen gekommen ist.

Das Gebiet, in dem Landstein liegt, wurde nach den vorangegangenen Grenzkämpfen zwischen den böhmischen Fürsten und den babenbergischen Herzögen auf der Grundlage der Entscheidung Kaiser Friedrich Barbarossas im Jahr 1179 an Österreich angeschlossen.

Den Landesausbau betrieben hier die Grafen von Raabs, das Bistum Passau, das Ministerialengeschlecht der Zöbinger und in kleinem Maß die Johanniter von Mailberg. Im Jahr 1192 starben die Grafen von Raabs in männlicher Linie aus und die Grafschaft ging auf die beiden Töchter Konrads II. von Raabs über, die sie untereinander aufteilten. Allgemein gesagt erwarb den östlichen Teil mit der Residenz Raabs die ältere Tochter Sophie, die mit Friedrich III. von Hohenzollern verheiratet war, während der Westteil der jüngeren Agnes zufiel, deren Gemahl Gebhard II. aus dem bedeutenden bayrischen Geschlecht von Hirschberg wurde.

Man kann heute jedoch nicht mehr die Ausdehnung der beiden Gebietsteile bestimmen, die konkreten Ortsnamen kennen wir nur zum Teil. Nach dem allerdings quellenkritisch problematischen Landbuch von Österreich und Steier verkaufte Sofie mit dem älteren Sohn spätestens im Herbst des Jahres 1200 ihren Erbteil an Herzog Leopold VI. um die beträchtliche Summe von 2000 Silbermark.¹⁾ Das aus der Zeit von 1278/80 stammende Landbuch verzeichnet einige Güter dieses neuen Besitzes, die in der Umgebung von Dobersberg und Kautzen, südlich von Slavonice und Landstein auf heute österreichischem Gebiet lagen. Vom Gesichtspunkt der Teilung der Grafschaft Raabs zwischen den beiden Erbinnen ist besonders die Urkunde aus dem Jahr 1249 interessant, durch die Gräfin Kunigunde von Wasserburg, die Tochter Geb-

1) Bemerkung des Übersetzers: Eine gründliche Quellenkritik zum sog. Landbuch von Österreich und Steier brachte erstmals: Maximilian WELTIN, Zur Entstehung der niederösterreichischen Landgerichte, IN: JB.f.LK.NÖ NF 42, 1976, 276-315, S. 282ff; siehe auch: Maximilian WELTIN, Probleme der mittelalterlichen Geschichte Niederösterreichs unter besonderer Berücksichtigung des Hollabrunner Bezirkes, IN: Vergangenheit und Gegenwart. Der Bezirk Hollabrunn und seine Gemeinden (Hsg. W.ROSNER), Hollabrunn 1993, 47-96, S.67, wo klar festgestellt wurde, dass das „Landbuch“ auf Anordnung Rudolfs von Habsburg im Zuge der Übernahme des ehemaligen babenbergischen Besitzes verfasst wurde, sein Quellenwert für die besitzrechtlichen Verhältnisse im Herzogtum Österreich unter den letzten Babenbergern ist daher auf Grund des großen Zeitabstandes und der eindeutigen Tendenz sehr gering.

hards und Agnes' von Hirschberg, dem Bischof von Freising ihre Güter in Ragz, Wikartslage, Heidenreichstein und Landstein in Austria vermachte.

Während Heidenreichstein im „westlichen“ Teil der einstigen Grafschaft liegt und später belegbare Beziehungen nach Litschau hat, liegen Raabs und Weikertschlag im „östlichen“ Teil, der zu dieser Zeit zum landesfürstlichen Besitz gehörte. Wie gewöhnlich können wir also diese Trennung nicht nur territorial auffassen, sondern vor allem als Mosaik von unterschiedlich großen Gütern, welche die Hirschberger und der Herzog überwiegend auf der einen geographischen Seite, gleichfalls aber auch in kleinerem, nicht näher bekanntem Ausmaß auf der anderen Seite besaßen.

Im Fall von Landstein haben wir also konkret keinen Beleg dafür, dass die Herrschaft gänzlich im Besitz der Hirschberger war, denn auch der Herzog und eventuell andere Subjekte konnten hier eine besitzrechtliche Beziehung innehaben. Unter diesen weiteren Subjekten kennen wir neben dem Bistum Passau besonders das Geschlecht von Zöbing-Kuenring, das zu den mächtigsten Ministerialen der Grafen von Pernegg zählte. Von ihrer intensiven Aktivität in diesem Raum zeugt der Umstand, dass die Zöbing-Kuenringer schon im Jahr 1188 vom Passauer Bischof das Patronatsrecht über die Pfarrkirchen in Nová Bystřice, Waldkirchen und Kirchberg (heute Niklasberg) erwarben, womit jedoch die territoriale Zugehörigkeit dieses Gebiets zur Diözese Passau bzw. zum Herzogtum Österreich bereits für diese Zeit klar erwiesen ist. Vor dem Jahr 1232 erlangten die Zöbinger diese Beziehung auch zur Kirche in Landstein. Eine Urkunde der Tochter Richards II. von Zöbing aus dem Jahr 1231, in der Hartlieb von Landstein als Zeuge auftritt und dadurch erstmals auch der Burgname genannt wird, deutet ebenso eine Beziehung dieses Adelsgeschlechts zu Landstein an.

Die Zöbinger besaßen ausgedehnte Güter in Niederösterreich, angeführt durch das erwähnte Weikertschlag, einem der bedeutendsten Adelssitze, den sie seit dem Jahr 1178 im Prädikat führten. Der Umfang ihres Landbesitzes und ihrer Vogteirechte im Gebiet von Landstein ist aber unklar. Als bewiesen kann man ihren Besitz des Dorfes Bystřice (heute Nová Bystřice) erachten, eine besitzrechtliche Beziehung zu Landstein ist jedoch nicht sicher. Die Zöbinger hatten offenbar Lehen vom Passauer Bischof und nach den oben angedeuteten besitzrechtlichen Verhältnissen auch von den Grafen von Raabs und ihren Nachfolgern inne. Im Jahr 1232 starben die Zöbinger in männlicher Linie aus und ihre Besitzungen lösten sich auf. Auch in den Folgejahren sind die schriftlichen Nachrichten über das Untersuchungsgebiet sehr bruchstückhaft.

In den Jahren 1256 und 1259 erscheint Ulrich (Ulricus) von Landstein in den Quellen, und zwar als Zeuge einer Schenkung für die Johanniterkommende in Mailberg und als Bürge beim Verkauf eines bestimmten Gutes an das Kloster Zwettl. In der bisherigen Literatur herrscht die Meinung vor, dass Ulrich ein Mitglied der böhmischen Adelsippe der Wittigonen war, es fehlt jedoch bislang eine entscheidende Analyse der Schriftquellen, und zwar auch zur Frage von Ulrichs besitzrechtlicher Beziehung zu Landstein.

Zu dieser Zeit festigte in unserem Gebiet schon der Böhmenkönig Přemysl Otakar II. seine Macht, der nach dem Aussterben der Babenberger im Jahr 1246 zu Beginn der 50er Jahre des 13. Jahrhunderts österreichischer Herzog wurde. Vor den neuen Machtverhältnissen mussten die Erben der Grafen von Raabs zurückweichen. Mit ihrem einstigen Besitz belehnte Přemysl im Jahr 1260 Vok von Rosenberg, und bald darauf tauchen hier auch weitere Wittigonen auf. Nach dem Fall der Macht des Böhmenkönigs in den österreichischen Ländern mussten die Rosenberger im Jahr 1282 auf die Grafschaft Raabs verzichten, aber das Gebiet von Nová Bystřice und Landstein blieb dennoch bei den Wittigonen und wurde so wieder ein Bestandteil des Königreiches Böhmen. In der Folgezeit diente die Burg als Residenz einer Linie der Wittigonen.

Über das Schicksal von Pomezi fehlen direkte Quellen. Nach dem ersten Beleg der Existenz der hiesigen Kirche im Jahr 1232 können wir die weitere Entwicklung nur abschätzen. Bislang nicht bearbeitet ist der archäologische Befund eines romanischen Bauwerks in Nachbarschaft der Kirche, das in die Wehrmauer eingefügt war. Wahrscheinlich ist die Ansicht, wonach die Rolle des Städtchens mit der Zeit das nahe Staré Město pod Landštejnem übernahm, das jedoch erst im Ver-

lauf des 15. Jahrhunderts belegt ist. Auch wenn die Erkenntnisse über die Befestigung von Pomezi bislang nur fragmentarisch sind, deuten sie gemeinsam mit der Form der urbanistischen Struktur und mit der romanischen Kirche, die ohne weitere Entwicklung blieb, einen relativ frühen Niedergang der Siedlung an.

Auf der Suche nach dem durch die Quellen nicht belegten Bauherrn muss die dominante Lage der Burg und ihre Monumentalität betont werden, und zwar besonders die beiden Türme. Der Umfang ihres Mauerwerks, die Grundrissausdehnung und die Höhe, wenn auch nur beim südlichen Turm belegt, erwecken den Eindruck eines außergewöhnlichen Werks. Daher erscheint die Möglichkeit der Erbauung einer Burg wie Landstein am betreffenden Ort durch die Zöbinger als wenig wahrscheinlich. Ähnliches trifft jedoch offenbar auch auf die Hirschberger zu, die zwar ökonomisch beträchtlich potenter waren, aber ihren Interessenschwerpunkt in einem ziemlich weit entfernten Teil Bayerns hatten.

Demgegenüber ist es berechtigt, auf den Burgennamen aufmerksam zu machen, der sowohl die exponierte Grenzlage zum Ausdruck bringt, als auch die Aufgabe demonstriert, den Bereich der Landesgrenze abzusichern. Solch eine Rolle lässt sich glaubhaft vor allem einer landesfürstlichen Burg zuschreiben, wobei diese Voraussetzung auch durch die Gesamterscheinung und die hohen Ansprüche des Bauwerks unterstützt wird.

Die bisherige, die These von einem landesfürstlichen Bauherrn vertretende Literatur setzt ohne Unterschiede den böhmischen Herrscher voraus. Dabei übersah sie sich jedoch nicht nur das Fehlen von beweismachenden Quellen, sondern auch deutliche Widersprüche nicht auseinander. Wenn es unzweifelhaft ist, dass die in den Quellen der 30er und 40er Jahre des 13. Jahrhunderts belegte Burg Landstein auf österreichischem Gebiet lag, und wenn Übereinstimmung darüber herrscht, dass wenigstens die Eintragung in das Landbuch zum Jahr 1232 unter Landstein die heutige Siedlung Pomezi versteht, dann ist es notwendig der Frage nachzugehen, ob die Burg nicht von einem der österreichischen Herzöge erbaut worden sein könnte. Dabei muss besonders an zwei wichtige Umstände erinnert werden: einerseits an den Kauf eines Teils der Grafschaft Raabs durch Herzog Leopold VI. von der Erbin Sofie am ehesten im Herbst des Jahres 1200 und andererseits an die oben erklärte Feststellung, dass die Grafschaft Raabs nach dem Jahr 1198 nicht streng territorial geteilt wurde, sondern es sich um eine Gruppe von einzelnen Gütern handelte, von denen einige durch ihre Lage keineswegs der vereinfachten Vorstellung von einer Aufteilung in einen „östlichen“ und einen „westlichen“ Teil entsprechen.

Gibt es daher einen Grund auszuschließen, dass der österreichische Herzog nach dem Jahr 1200 im Gebiet von Landstein an Einfluss gewann, der es ihm ermöglicht hätte, hier eine Burg zu erbauen? Wie wir wissen, gehörten die Zöbinger zu den Ministerialen der Grafen von Raabs und in ihrer Gefolgschaft betrieben sie den Landesausbau in dem Gebiet, das der Gegenstand unserer Untersuchung ist. Nach den zeitgenössischen Gewohnheiten ist damit zu rechnen, dass die Zöbinger nach dem Aussterben der Grafen von Raabs in demselben Verhältnis auch zu deren Nachfolgern verblieben, also nicht nur zu den Hirschbergern, sondern auch zu Herzog Leopold VI. Es ist wohl unbestritten, dass der Herzog an der Grafschaft Raabs an der Böhmengrenze, deren verfügbaren Teil er vielleicht um eine beträchtliche Geldsumme erworben hatte, auch ein politisches und strategisches Interesse besaß. Man kann sich die Zöbinger in der Rolle von Gründern und Erbauern der Burg Landstein und des zugehörigen Städtchens vorstellen, die im Auftrag und mit den Mitteln des Herzogs gehandelt haben. Die Errichtung von Burg- und Stadtbefestigungen durch Ministerialen im landesfürstlichen Interesse war offenkundig eine in dieser Zeit verbreitete Praxis.

Der konkrete Verlauf und die Zusammenhänge dieses Prozesses lassen sich in Landstein jedoch nicht einmal abschätzen. Der Befund einer Holzbauphase in Pomezi ist bemerkenswert, und wir können ebenso nicht ausschließen, dass sich an der Stelle der Burg vor ihrer erhaltenen Gestalt ein Bauwerk von unterschiedlichem Charakter befand. Das Fernbleiben von ausgesprochenen Erwähnungen der Burg und ihrer Burggrafen in den Schriftquellen ist nicht entscheidend.

Bei Erwägungen über den Bauherrn und die Entstehungszeit von Landstein ist es notwendig, nicht nur die gesamte Sichtwirkung der Burg, sondern auch ihre konkrete Komposition zu berücksichtigen.

Auch wenn der Bauplatz der Burg recht ungewöhnlich ist, können wir ihn vereinfachend als eine nach Norden vorspringende Spornlage charakterisieren. Dem entspricht auch die Anordnung des südlichen Turmes und der Toranlage an der Frontseite der Burg. Einige Elemente deuten jedoch auch auf eine absichtliche Akzentuierung der Ostseite der Burganlage hin. Bemerkenswert ist der vorgesetzte Wehrgang auf Kragsteinen, denn gerade an diesem auf einem schwer zugänglichen Felsen stehenden und daher am besten geschützten Wehrmauerabschnitt kann man sich den tatsächlichen praktischen Nutzen des Wehrganges kaum erklären. Ähnliches trifft auch auf die schartenförmigen Schlitzöffnungen in den obersten Geschossen des ungewöhnlich hohen großen Turmes zu, von denen im Osten zwei zur Anwendung kommen, während sich auf der mehr gefährdeten Südseite nur eine befindet. Die Benutzbarkeit dieser Maueröffnungen zu tatsächlichem Beschuss ist sehr fraglich. Ihre Anordnung in den Obergeschossen des Turmes deutet jedoch darauf hin, dass sie zu seinem spektakulären Wert beitragen sollten.

Schießscharten für Bogenschützen und der vorgesetzte Wehrgang vom Typus machicoulis zählten im betreffenden Zeitraum zu den modernsten Elementen der Fortifikationsbaukunst, die wir im Kontext von Landstein hoch schätzen müssen, und zwar ohne Rücksicht darauf, dass wir zurecht ihre tatsächliche Zweckmäßigkeit im Rahmen der Burgverteidigung bezweifeln. Während Schießscharten dieses Typs in Österreich schon im Verlauf der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts belegt sind, fehlen uns dafür in den böhmischen Ländern beweisende Belege. Mit den vorgesetzten Wehrgängen ist es noch schwieriger. Auf beiden Seiten der Grenze fehlen datierte Analogien. Aus der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts sind Tragbalken zuverlässig belegt, wie etwa in den sekundären Aufbauten der beiden großen Stadttore in Hainburg an der Donau. Das bedeutet jedoch nicht, dass man Kragsteine nicht verwendet hätte. Man kann sie jedoch vor allem im Zusammenhang mit Wehrgängen und Erkern an Türmen in Erwägung ziehen, während bei den Wehrgangkurtinen die bisherigen Annahmen in Mitteleuropa sehr zurückhaltend sind.

Wenn wir uns die Frage stellen, welcher der landesfürstlichen Bauherren die besseren Voraussetzungen für die Verwendung des erwähnten Typs von Schießscharten und Wehrgängen auf Landstein mitbrachte, so weisen die bekannten Tatsachen abermals auf einen österreichischen Urheber hin. Man muss konkret vor allem die intensivere Teilnahme der babenbergischen Herrscher und insbesondere von Herzog Leopold VI. und seiner Gefolgschaften an den Kreuzzügen in die hochentwickelten Mittelmeergebiete und im Speziellen nach Südfrankreich, Nordspanien und über Süditalien bedenken, die sich am ehesten auch in der Typologie und Gesamtausstattung der erhaltenen Wehrbauten mit der Hainburger Stadtbefestigung an der Spitze niedergeschlagen hat.

Wir nehmen an, dass der vorgesetzte Wehrgang, die Schießscharten-Öffnungen in den höchsten Teilen des großen Turmes und eventuell weitere untergegangene Elemente am Nordturm, aber gleichfalls auch das monumentale Ensemble der beiden Türme selbst, das besonders beim Blick von Osten zur Geltung kommt, einen ausgesprochen demonstrativen Zweck erfüllten, der wohl zum Ziel hatte, auf weitere Entfernung die Burg Landstein als starke Grenzfestung zu präsentieren. Das Streben, die Burg gerade von der östlichen, respektive von der nordöstlichen Seite „sichtbar“ zu machen und sie so gezielt in Grenznähe als Symbol der staatlichen Souveränität zu orientieren, können wir ebenfalls als Indiz für einen österreichischen Urheber des Bauwerks erachten.

Im Rahmen der Interpretation von Landstein als landesfürstliche Grenzburg kommt man nicht herum, dem Bautyp der („Turm“)kapelle eine nähere Aufmerksamkeit zu schenken, denn diese war nicht nur bloß ein Privatoratorium, sondern erfüllte auch die Eigenschaften einer, wenn auch im Grundriss nicht großen Kirche mit Westempore. Es wird allerdings noch notwendig sein, die Gestalt der Kapelle und ihre Bedeutung, ebenso wie ihren Zusammenhang mit dem Raum unter dem Kapellenfußboden entsprechend zu beurteilen. Diesen ganz dunklen Raum könnten wir natürlich einfach als Lagerraum für besonders wertvolle Güter betrachten, dafür spricht jedoch die relative Geräumigkeit und der sehr mühevolle Zugang nicht allzu sehr, ganz zu schweigen vom beträchtlichen Volumen der Innenräume des großen Turmes und eventuell weiterer Bauten, die ebenso Lagermöglichkeit bo-

ten. Daher kommt rein hypothetisch auch eine primäre Bestimmung als Gefängnis in Frage, das in unmittelbarer Verbindung mit der Kapelle, die auch zu Rechtshandlungen benutzt wurde, einen besonderen symbolischen Gehalt haben würde. Nach außen hin trug die Kapelle im Turm, deren Existenz durch zwei Fenster angedeutet wurde, zur Symbolik der Wehrhaftigkeit der Burg bei.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Landstein. Gesamtansicht der Burg von Nordwesten aus dem Jahr 1847, im Vordergrund die Kirche zu Johannes dem Täufer in Pomezi mit der umgebenden Bebauung, dem Wall und dem Graben (Zeichnung F. A. Heber, Stich J. Richter, in: F. A. Heber, Originalzitat in Anm. 21, S. 118).

Abb. 2: Umgebungskarte von Landstein mit der Einzeichnung der im Text erwähnten geographischen Bezeichnungen. In strichpunktierter Linie die heutige Staatsgrenze zwischen der Tschechischen Republik und Österreich, in voller grauer Linie die böhmisch-mährische Landesgrenze vor dem Jahr 1949. Die schraffierte Fläche stellt annähernd das Gebiet dar, das zwischen dem Jahr 1179 und etwa bis zum 3. Viertel des 13. Jahrhunderts zu Österreich gehörte (Zeichnung D. Razím, Druckvorbereitung V. Tutr).

Abb. 3: Pomezi (Markel) und die Burg Landstein (rechts) am Franziszeischen Grundstückskatasterplan aus dem Jahr 1828 (Zeměměřický úřad Praha).

Abb. 4: Höhenschichtenplan mit einer annähernden Abgrenzung der Ausdehnung des befestigten Städtchens Pomezi und der Burg Landstein in der Zeit um die Mitte des 13. Jahrhunderts (Zeichnung D. Razím, Druckvorbereitung V. Tutr).

Abb. 5: Pomezi. Gesamtansicht des heutigen Dorfes vom Südturm der Burg Landstein. Rechts das Areal der Johannes-der-Täufer-Kirche (im Vordergrund die archäologisch freigelegten Überreste der „Burg“, rechts die Wehrmauer, der Wall und der Graben; Foto des Autors, 2006).

Abb. 6: Pomezi. Blick auf den Nordteil des einstigen Städtchens von Nordwesten. Im Vordergrund hinter dem hellen Streifen des Grundstückes ist der ehemalige Graben (heute teilweise als Hohlweg genutzt) und hinter ihm der Befestigungswall gut erkennbar. Im Hintergrund das Areal der Johannes-der-Täufer-Kirche und durch ein tiefes Tal getrennt die Burg. Ganz links die Schüttung der Strasse von Landstein nach Nová Bystřice (Foto H. Zatloukal, wohl 30er Jahre des 20. Jahrhunderts, Archiv NPÚ ÚP).

Abb. 7: Pomezi. Heutiger Zustand des nordwestlichen Randes des einstigen Städtchens. Links der ehemalige Graben (heute teilweise als Hohlweg genutzt), in der Mitte das Grundstück des entfernten Befestigungswalls (im Hintergrund links vom weißen Schild ein Relikt; Foto des Autors, 2006).

Abb. 8: Pomezi. Äußerer Wall und Graben nördlich der Johannes-der-Täufer-Kirche (Foto des Autors, 2006).

Abb. 9: Pomezi. Innenseite der mächtigen Wehrmauer der Befestigung nördlich der Johannes-Täufer-der-Kirche (Foto des Autors, 2006).

Abb. 10: Pomezi. Johannes-der-Täufer-Kirche, gegenwärtiger Zustand, Gesamtansicht von Süden (Foto des Autors, 2006).

Abb. 11: Pomezi. Johannes-der-Täufer-Kirche, gegenwärtiger Zustand, Detail eines von zwei primären Rundfenstern in der Westfront. Um das Fenster Reste der ursprünglichen Oberflächenbearbeitung des Mauerwerks mit Quader-Fugenstrich im Verputz (Foto des Autors, 2006).

Abb. 12: Alt-Weitra (Niederösterreich). Peter-und-Paul-Kirche, Gesamtansicht von Südosten. Pfarrkirche dieses wichtigen Grenz- und Zollortes der Kuenringer, dessen Bedeutung nach der Gründung der nahen Stadt Weitra zu Beginn des 13. Jahrhunderts beträchtlich verfiel. Typologisch entspricht die Kirche dem Gotteshaus in Pomezi, es besitzt nur ein relativ kürzeres Schiff und ein Geschoss über Schiff und Chor (man zieht eine Wehrfunktion oder eine Pilgerunterkunft in Erwägung; Foto des Autors, 1995).

Abb. 13: Landstein. Gesamtplan der Burg mit den sekundären Umgestaltungen ihres Kernes und der spätgotischen äußeren Befestigung (nach D. Menclová, Originalzitat in Anm. 23, Teil II., S. 483).

Abb. 14: Landstein. Rekonstruktion der romanischen Kernburg (nach D. Menclová, Originalzitat in Anm. 23, S. 108).

Abb. 15: Landstein. Ausgewählte Pläne aus der Bauaufnahme der Kernburg aus dem Jahr 1957. A – Erdgeschossgrundriss (in grau die befundenen Teile der romanischen Bauphase), B – Grundriss des 1. Stockwerks, C – Grundriss des 2. Stockwerks, D – Grundriss der oberen Turmgeschosse und des Palas. 1 – Ansicht von Norden, 2 – Ansicht von Osten, 3 – Ansicht von Süden, 4 – Schnitt des Nordturmes mit Ansicht nach Norden, 5 – Schnitt des Südturmes mit Ansicht nach Süden (Vermessung Ing. Drápal und Kol., Fotokopie NPÚ ÚP, Druckvorbereitung L. Bezděk und V. Tutr).

Abb. 16: Landstein. Gesamtansicht auf die romanische Kernburg von Osten. Zustand vor der Restaurierung (Foto V. Uher – Z. Jandusová, April 1981, vgl. Anm. 43).

Abb. 17: Landstein. Südlicher (großer) Turm von Südosten. An der Südfront befinden sich im 2. und 3. Stockwerk sekundäre Schießscharten für Feuerwaffen, oben sind Reste der ursprünglichen Schießscharten und des Abtritters zu sehen. Im Vordergrund eine spätgotische Bastei. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 18: Landstein. Südturm von Westen, im 1. Stockwerk der ursprüngliche Eingang. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 19: Landstein. Südturm, Innenraum des oberen Bereiches im Blick nach Osten. Unten der Oberteil der Schießscharte des 4. Stockwerks, oben eine ähnliche Maueröffnung des 5. Stockwerks. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 20: Landstein. Südturm, Innenraum des 4. Stockwerks, Blick auf die östliche Schießscharte. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 21: Landstein. Südturm, Innenraum des 5. Stockwerks, Blick auf die Schießscharte auf der Südseite. Der breitere Bereich der Laibung im Bildvordergrund weist Spuren der ursprünglichen Überwölbung durch einen Segmentbogen auf. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 22: Landstein. Südturm. Überreste der Umfassungsmauer des Obergeschosses, Blick in die Südostecke. In Bildmitte der Unterteil des Zuganges des Abtritters. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 23: Landstein. Südturm. Überreste der Umfassungsmauer des Obergeschosses. Blick nach Norden, links der eingestürzte Abschnitt an der Nordwestecke des Innenraumes des Turmes, rechts die Mauerschale mit Spuren (vertikale Laibungskante) einer ursprünglichen, später vermauerten Öffnung. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 24: Landstein. Nordturm im Blick von Südosten. Links oben das kleine, ursprüngliche romanische Portal des Ausganges aus dem Turm auf den Außengang des dazwischen liegenden Palas. Die behauenen Steine in Schwellenhöhe sind sekundär, aus der Zeit nach dem Verschwinden des Ganges und ermöglichten eine Verbindung zwischen dem Turm und dem Inneren des Palas. Der rechte Teil des Portals ist später gemeinsam mit diesen Steinen eingestürzt (vgl. Abb. 39). Zustand vor der Restaurierung (Foto eines unbekannten Autors, vielleicht 50er Jahre des 20. Jahrhunderts, Archiv NPÚ ÚP).

Abb. 25: Landstein. Nordturm im Blick von Westen. Unten ist das freiliegende, sekundär untermauerte Fundament gut erkennbar, rechts die Eckquaderung, an die durch eine Baufuge getrennt, die hofseitige Palasmauer angefügt ist, oben die teilweise eingestürzte Umfassungsmauer des Stockwerks über der Kapelle mit dem Bogen des sekundären Gewölbes. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 26: Landstein. Nordturm im Blick von Süden aus dem Innenraum des Palas. Unten der Fundamentabsatz. Die Leiter liegt an den ursprünglichen Zugang in die Kapelle an, von dem sich die Seitengewände erhalten haben, der gerade Türsturz ist jedoch aus späterer Zeit. Um ein Stockwerk höher der Eingang der Kapellenempore, vom ursprünglichen, romanischen Portal hat sich nur etwas höher die Rundbogenwölbung erhalten. Ganz oben links die Überreste einer weiteren Zugangsöffnung, die offenbar das Stockwerk über der Kapelle mit dem Dachraum des Palas verband. Rechts oben ist ein Teil des ursprünglichen kleinen Portals auf den Außengang des Palas zu erkennen. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 27: Landstein. Blick auf die Mauerkrone des Nordturmes von Süden. In der Südmauer befindet sich der offenbar in den Dachraum des Palas führende Eingang mit dem Rest der Einwölbung. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 28: Landstein. Untergeschoss des Nordturmes, Gesamtansicht des Innenraumes in Richtung Westen. Unten der unregelmäßig hervorspringende Fundamentabsatz, über den unverputzten Wänden das Tonnengewölbe mit deutlichen Abdrücken der Schalung. Die Leiter reicht vom Fundamentabsatz bis zur Öffnung im Gewölbe (Foto des Autors, 2011).

Abb. 29: Landstein. Untergeschoss des Nordturmes, Detail der ursprünglichen Öffnung im Gewölbe (vgl. Abb. 28; Foto des Autors, 2011).

Abb. 30: Landstein. Kapelle im Nordturm, Blick in die Apsis (Foto V. Tůt, 2011).

Abb. 31: Landstein. Kapelle im Nordturm, Blick nach Westen. Stirnseite des Emporen-Untergewölbes. Über dem Scheitel befindet sich ein Überrest der Konsole des Emporenaltars. Die Brüstungsmauer der Empore ist neuzeitlich. Im Hintergrund unter der Empore befindet sich die Öffnung des Untergeschosses, links der ursprüngliche Eingang, der das Kämpfergesimse des Emporen-Untergewölbes unterbricht (Foto V. Tůt, 2011).

Abb. 32: Landstein. Blick von der Kapellenempore zur ursprünglichen (teilweise sekundär umgestalteten) Fensteröffnung in der Nordwand. Das kleine Fenster belichtete sowohl die Empore als auch das Kapellenschiff (Foto des Autors, 2011).

Abb. 33: Landstein. Die Treppe in Mauerstärke verbindet den Durchgang

zur Kapellenempore mit dem 2. Stockwerk des Turmes. Blick nach oben. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 34: Landstein. 2. Stockwerk des Nordturmes, Gesamtansicht nach Osten (das Gewölbe ist sekundär). Im Bildhintergrund links das sekundär umgestaltete Fenster, rechts der Unterteil des Zuganges zur Wendeltreppe (offenbar sekundär). Im Vordergrund rechts der obere Ausgang der Treppe in Mauerstärke. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 35: Landstein. 2. Stockwerk des Nordturmes, Teilansicht nach Westen mit der Fensterlaibung. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 36: Landstein. 2. Stockwerk des Nordturmes, Blick zum Portal auf den Außengang des Palas. Rechts die obere Partie des Ausganges der Treppe in Mauerstärke, links der Unterteil des Zuganges zur Wendeltreppe. Im Bildhintergrund oben der Südturm. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 37: Landstein. 2. Stockwerk des Nordturmes, Detailansicht nach Osten auf den Außengang des Palas. Im Bildhintergrund unten Überreste der Kragsteine des Außenganges. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 38: Landstein. Überreste der Kragsteine des untergegangenen Außenganges des Palas, Detailansicht vom kleinen Portal im Nordturm. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 39: Landstein. Kragsteine des untergegangenen Außenganges des Palas, im Bildhintergrund der Nordturm mit dem erhaltenen linken Teil des kleinen Portals (vgl. Abb. 24). Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 40: Landstein. Detail zweier abgeschlagener Kragsteine des untergegangenen Außenganges des Palas unmittelbar bei der Nordfront des Südturmes. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 41: Landstein. Innenseite der östlichen Umfassungsmauer des zwischen den Türmen liegenden Palas, Blick nach Nordosten (links die Frontseite des Nordturmes, vgl. Abb. 26). Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 42: Landstein. Innenseite der östlichen Umfassungsmauer des zwischen den Türmen liegenden Palas, Blick aus dem Erdgeschoss. Im 2. Stockwerk rechts offenbar der ursprüngliche (sekundär vermauerte) Zugang zum Abort (vgl. Abb. 41). Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 43: Landstein. Innenseite der hofseitigen Mauer des Palas, Blick von Südosten (vgl. Abb. 26). Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 44: Landstein. Spätgotischer Eingang des 1. Stockwerks des Palas von Westen (die Schwelle und die rechte Konsole mit dem Zapfenloch der Zugbrücke sind neuzeitliche Kopien), im Bildhintergrund der Eingang in die Kapelle (Foto des Autors, 2010).

Abb. 45: Landstein. Innenseite der südlichen Ringmauer der Burg, Abschnitt unmittelbar westlich des großen, südlichen Turmes. Im Bildvordergrund links die rechte senkrechte Kante und ein Teil des Bogens (beide aus glatten Quadern) der ursprünglichen Toranlage der Burg. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 46: Landstein. Gesamtansicht der Kernburg von Nordwesten. Links der Nordturm. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 47: Landstein. Blick auf den Nordabschnitt der westlichen (im Grundriss geknickten) Frontseite der Kernburg. Unter dem abfallenden Verputz in den oberen Partien zeichnen sich offenkundig die Spuren der vermauerten Zinnen ab. Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 48: Landstein. Teilansicht des Südabschnittes der westlichen (im Grundriss geknickten) Frontseite der Kernburg. Unter dem abfallenden Verputz in den oberen Partien zeichnen sich offenkundig die Spuren der vermauerten Zinnen ab (links die Südmauer des Vorwerks des dritten Tores, in der Mitte im Hintergrund der sog. Donjon). Zustand vor der Restaurierung, April 1981, vgl. Abb. 16.

Abb. 49: Landstein. Die dominante Anordnung der Burg aus dem Fernblick über die Talsperre des Pstruhovec-Baches vom Bereich der historischen böhmisch-mährischen Landesgrenze (Foto des Autors, 2011).

Abb. 50: Kastl (Oberpfalz, Deutschland). Spätromanischer Torbau des Benediktinerklosters, Feldseite. Die horizontale Reihe der markant hervorspringenden Kragsteine auf dem Niveau der ursprünglichen Mauerkrone kann die Verwendung eines Ganges vom Typus machicolis evozieren, über die tatsächliche Funktion besteht jedoch äußerste Skepsis (Foto des Autors, 2009).

Abb. 51: Ortenbourg (Elsass, Frankreich). Abschnitt der feldseitigen Umfassungsmauer des Palas (60er Jahre des 13. Jahrhunderts), vor dessen Dachwerk ähnlich wie in Landstein ein Außengang verlief, der von außen durch eine Brüstungsmauer mit Zinnen geschützt wurde (die Zinnenreihe wurde später aufgelöst und übermauert). Zum Unterschied von Landstein

befand sich aber hier kein ständiger, auf Kragsteinen vorgesetzter Außengang vom Typus machicoulis, sondern nur ein gelegentlicher Gang auf Tramhölzern vom Typus hourds. Die Tramhölzer wurden nach dem Herauschieben aus den vorbereiteten Löchern durch kleine Steinkonsolen gestützt (a – Blick von außen, b – derselbe Blick aus dem Inneren des Palas; im Erdgeschoss des Palas Schießscharten mit Kammern für Bogenschützen, im 1. Stockwerk Überreste eines großen Kamins, Ablagenischen und Zugänge der Abtrittkerker, oben sind die Zinnen gut erkennbar; Foto des Autors, 2000).

Abb. 52: Hainburg an der Donau (Österreich). Feldseite des Wienertores an der Westfront der Stadtbefestigung. Die Stadtbefestigung von Hainburg, einer mächtigen babenbergischen Festung an der Ungarngrenze, stellt einen Höhepunkt des hohen Niveaus der Fortifikationsbaukunst der Zeit Herzog Leopolds VI. dar. Der Unterteil des Wienertores ist eine Doppelturmanlage

mit einer Mauerschale aus Buckelquadern, die durch ihre Bauform einen Zusammenhang mit der spätantiken Tradition und dem Mittelmeerraum (beziehungsweise mit dem süditalienischen staufischen Milieu und der südfranzösischen Wehrbaukunst) andeutet. Die ursprüngliche Mauerkrone der ersten Bauphase hat sich nicht erhalten. Der obere, verputzte Teil stammt nach den dendrodatierten Resten der primär eingemauerten Tragbalken des außenliegenden Wehrganges aus der 2. Hälfte der 60er und dem Anfang der 70er Jahre des 13. Jahrhunderts, also aus der Spätphase der Regierungszeit des Böhmenkönigs Přemysl Otakar II. Über dem Scheitel des spitzen Monumentalbogens verlief ein, auf den erwähnten Tragbalken ruhender Außengang, der durch ein erhaltenes, teilweise vermauertes, rechteckiges Portal an der Feldseite zugänglich war (Foto des Autors, 1998).

(Übersetzung S. Scholz)